

pandis orbitatibus (92) omnem coacti obsequii laborem mentitis affectionibus tolerat; quæ ventris operarios (93) contumeliosis patrociniis⁴⁵ subjectione libertatis gulæ⁴⁶ addicit. Talia nationes patientiæ studia noverunt; et tanti boni nomen fœdis operationibus occupant: patientes rivalium et divitum et invitatorum (94), impatientes solius Dei vivunt.

Variæ lectiones.

⁴⁵ Contumeliosos patronis *Wouw. MS.* contumeliosis patronis *Rigal.* ⁴⁶ Gula *Wouw. MS.* *utrumque abest. Rigalt.* ⁴⁷ Viderint suam sui præsidis quam *Fran.* ⁴⁸ Defendit *Rhen.* ⁴⁹ Qui resurrectionem *Jun.*

Commentarius.

qui notantur infamia (c. I. athletas), lenocinium facit qui quæstuarium mancipia habuerit, sed et qui in liberis (adde ex sententia auctoris uxorem), hunc quæstum exercet. *PAM.*

(92) *Hucupandis orbitatibus.* Notissima est sedulitas hæredipetarum qui orbos cælibesque muneribus omnique officiorum genere palpabant ut hæredes scriberentur. De iis in *Paradoxis* Tullius. De iisdem B. Hieronymus, *Epist.* 2, quæ est *ad Nepotianum*: « Audio præterea, in senes et anus absque liberis, quorundam turpe servitium. Ipsi opponunt matulam, obsident lectum, purulentiam stomachi et phlegmata pulmonis manu propria suscipiunt », etc. Vide totam epistolam, tomo I. *DE PR.* — « Quæ ancupandis orbitatibus. » Notat testamentorum captatores, quos satira duodecima arguit *Juvenalis. RHEN.*

(93) *Quæ ventris operarios.* Appellat operarios ventris, cum parasitos et alienarum mensarum assæclas, quibus nihil aliud est magis curæ, quam ut ventri satisfiat: tum eos qui se in divitum clientelam tradunt, quibus illi postea abutantur.

A Sed viderit sua (95) et sui præsidis (96) patientia⁴⁷, quam subter ignis (97) exspectat. Cæterum nos amenus patientiam Dei, patientiam Christi: rependamus illi quam pro nobis ipse dependit⁴⁸. Offeramus patientiam spiritus, patientiam carnis, qui in resurrectionem⁴⁹ carnis et spiritus credimus.

RHEN. — *Ventris operarios.* Parasitos quos et *Lucilius, Ventres*:

Vivite, lurcones, comedones, vivite, ventr.s.

Ipse *Tertull.*, in *Apolog.*: « Parasiti apud vos affeciant ad gloriam famulandæ libertatis, sub auctoramento ventris inter contumelias saginandi. » Propterea mox parasitorum invitatores contumeliosos patronos nuncupat. Atque ipsi parasiti apud comicos, plagipatidæ, et duri capitones. Et invitatorum mensæ iniquæ, *Juvenalis Sat. RIG.*

(94) *Patientes rivalium et divitum et invitatorum.* Patientes rivalium dicit maritos dote venales: Patientes divitum hæredipetas insidiantes divitum orbitatibus; patientes invitatorum, parasitos, qui apud invitatores contumeliosissime pascebant. *RIG.*

(95) *Sed viderit sua.* Viderit patientiam Nationum, quæ rivales et divites et invitatores contumeliosissimos patitur. *RIG.*

(96) *Sui præsidis.* *Satanæ. RIG.*

(97) *Subter ignis.* Ignis arcani sub terram thesaurus. *RIG.*

Q. SEPT. FLOR. TERTULLIANI

AD UXOREM LIBRI DUO¹.

LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM.

Tertullianus, sive ætate vel morbo ingravescente monitus, sive jam rebus sæcularibus nuntium missurus, ut arctius Christianam profiteretur disciplinam, et ad sublimis sacerdotii festigia eveheretur, ad uxorem quasi testamenti tabulas condidit, duos nempe hosce libros, in quorum primo uxorem suam hortatur ut si prior ipse ad Dominum migraverit, a secundis nuptiis absteineat, in altero vero præcipit ut si nubere, veli, tantum cum Christiano viro conjungatur. Sic se habet totius operis prospectus.

CAPUT PRIMUM.

Dignum duxi², dilectissima mihi³ in Domino conserva, quid tibi sectandum sit post discessum de sæculo meum, si prior te fuero vocatus, jam

hinc providere **1275**; ut provisum observes, mandare fidei tuæ. Nam sæcularibus satis agentes sumus et utriusque nostrum consultum volumus⁴. Si talibus tabulas ordinamus (1), cur non magis

Variæ lectiones.

¹ Additur de unis nuptiis *Fran.* ² Dignum duxi, *abera a prima Rhen.* ³ Ita *Fran. Paris. Rig.* mihi delet *Semler.* ⁴ Ita ex auctoritate *cod. Agob. cons. vol. talibus talibus ord. hunc locum emendavit Rigalt.; Wouwer*; Si de talibus *ord. Seml. ex ed. princ. volumus talibus ord. cæteri*: et talibus *ord.*, vel si talibus *ord.*

Commentarius.

(1) *Talibus tabulas ordinamus.* Tertullianus, Ecclesiæ Carthaginensis presbyter, ætate jam ingra-

vescente admonitus, libros ad uxorem adhuc vividam duos, quasi testamenti tabulas condidit:

de divinis atque cœlestibus posteritati nostræ prospicere debeamus, et legatum quodammodo prælegare; admonitionem et demonstrationem eorum quæ ex bonis immortalibus, et [de ⁵] hæreditate cœlorum deputantur? Tu modo ut solidum capere possis, hoc meæ admonitionis ⁶ fidei commissum (2), Deus faciat: cui sit honor, gloria, claritas, dignitas ⁷, potestas ⁸, nunc et in sæcula sæculorum, amen. Præcipio igitur tibi, quanta continentia potes, post excessum nostrum renunties nuptiis: nihil mihi isto nomine collatura, nisi quod iibi **1276** proderis. Cæterum Christianis

A sæculo digressis nulla restitutio nuptiarum in diem ⁹ resurrectionis repromittitur, translatis scilicet in angelicam qualitatem et sanctitatem: proinde sollicitudo nulla quæ de carnis zelo (3) vel in Domini sententiam illam ¹⁰, quam septem fratribus per successionem nuptiis voluerunt, neminem tot maritorum resurrectionis in die offendet, nec quisquam illam confusus expectat. Quæstio Sadducæorum cessit sententiæ Domini. Nec ¹¹ me putes propter carnis tuæ integritatem mihi reservandam, de contumeliæ dolore suspectum, insinuare jam hinc tibi consilium viduitatis: nihil tunc inter

Variæ lectiones.

⁵ De abest aliis. ⁶ Ac inserunt alii. ⁷ Et add. alii. ⁸ Et additur. ⁹ Die alii. ¹⁰ Vulgo: Proinde soll. n., quæ de c. zelo. Vel Domini sententia *Seml.* vel in sententiam illam illa quam septem fr. per succ. nupsisse voluerunt, *Seml.*: nuptiis evolvere nemo tot mar. res. die offendet. *Cod. Agob.*: Proinde soll. n. quæ de c. zelo venit, etiam illam quam septem fratribus per successionem maritorum resurrectionis dies offendet, etc. unde *Rigalt.* hæc sola retineri jussit: Proinde soll. n. quæ de c. z. venit etiam illam septem maritorum res. die offendet. ¹¹ Ne *Semler.*

Commentarius.

quorum altero quidem delectissimæ conjugis fidei committit, ut si prior ipse ad Dominum migraverit, nuptiis secundis absteineat; altero præcipit ut si minus abstinendum sibi ducat, tantum Christiani nuptias sequatur. Itaque priore libro præfatur, hanc curam homine esse Christiano dignissimam. Etenim omnes ferme homines rebus suis, humanis et mortalibus, sollicite atque anxie providere, ac super iis tabulas ordinare, quas diligentissime servari cupiant. Quod si momentaneis ac perituris tantopere cavent, cur non magis de divinis atque immortalibus bonis posteritati suæ consultum velint? » Nam sæcularibus, inquit, satis agentes sumus, et utriusque nostrum consultum volumus. Si talibus ordinamus, cur non magis de divinis atque cœlestibus posteritati nostræ prospicere debeamus? » Sic in vulgatis editionibus. Aliis placuit, *si de talibus ordinamus*. Liber Agobardi genuinæ lectionis vestigia servavit: « Utriusque nostrum consultum volumus talibus talibus ordinamus, » etc. Facilis hallucinatio fuit, *Talibus* scripsisse pro *Tabulis*, præcedentis vocabuli repercussu. Quare sic edidimus: « Utriusque nostrum consultum volumus talibus tabulas ordinamus: cur non magis de divinis atque cœlestibus posteritati nostræ prospicere debeamus? » **RIG.**

(2) *Tu modo ut solidum capere possis, hoc meæ admonitionis ac fidei commissum*. Alludit ad solidi capacitatem inter virum et uxorem, quæ non nisi certis casibus permittebatur ex lege Julia et Pappia. Qua de re exstat inter fragmenta Ulpiani titulus xvi. Ad easdem quoque leges allusit etiam libro *de Monogamia*: « Aliud est si apud Christum legibus Julii agi credunt, et existimant cælibes et orbos ex testamento Dei solidum capere non posse. » **RIG.**

(3) *Proinde sollicitudo nulla, quæ de carnis zelo venit*. In vulgatis editionibus legitur: « Christianis sæculo digressis nulla restitutio nuptiarum in diem resurrectionis repromittitur, translatis scilicet in angelicam qualitatem et sanctitatem. Proinde sollicitudo nulla quæ de carnis zelo, vel Domini sententia, illa quam septem fratribus per successionem nupsisse voluerunt, neminem tot maritorum resurrectionis die offendet, nec quisquam illam confusus expectat. Quæstio Sadducæorum cessit sententiæ Domini. » Quæ lectio Tertulliani sensum pene obruit præfocatque. Hæc enim, *Proinde sollicitudo nulla quæ de carnis zelo*, pendent imperfecta. Jam illud *Vel Domini sententia*, plane importunum est, et sequentibus haud congruit.

B Sequentia vero: « Illa quam septem fratribus per successionem nupsisse voluerunt, neminem tot maritorum resurrectionis die offendet, » Tertullianicum dicendi genus minime sapiunt. Agobardi liber mendosa hæc esse indicat, verum nec ipse caret mendis. Sic enim habet: « Christianis sæculo digressis nulla restitutio nuptiarum in die resurrectionis repromittitur, translatis scilicet in angelicam qualitatem et sanctitatem. Proinde sollicitudo nulla quæ de carnis zelo venit, et jam illam quam septem fratribus per successionem maritorum resurrectionis dies offendet, nec quisquam illam confusus expectat. » Hæc vetustissimi exemplaris scriptura satis admonet veram atque germanam adulterina superjecta vitiatam fuisse, ac vitii partem sane discutit: reliquum discerni ac discuti posse mihi videtur, si posteriorem periodum sic legimus: » Proinde sollicitudo nulla quæ de carnis zelo venit, etiam illam septem maritorum resurrectionis die offendet, nec quisquam illam confusus expectat. Quæstio Sadducæorum cessit sententiæ Domini. » Ait Tertullianus, suum illud ad uxorem de nuptiis non repetendis præceptum, minime esse viri zelotypiæ livore succensi, cui doleat quod se mortuo uxor alterum sibi forsitan quæsitura sit maritum; nullam hinc ad defunctum contumeliam pervenire; nempe resurrecturis Christianis nullam repromitti nuptiarum restitutionem, otioso et inutili tunc immortalibus sexuum officio, quod hic mortalibus tantisper in solatium mortalitatis, et substituendæ sobolis gratia fuerat concessum. Cui sententiæ firmandæ. Christi ipsius testimonium profert, qui cum a Sadducæis argumento in fraudem composito rogaretur. — Quid olim in corporum resurrectione futurum esset mulieri cuidam, quæ septem maritorum uxor fuerat, hoc est, elatis jam sex maritis septimo nupserat, sexies vidua septimas nuptias constitutas habebat: malitiam quæstionis simplicissimo responso confutavit: nullam tunc fore nuptiarum mentionem hominibus sanctitate angelica donatis; proindeque non esse cur illa septem maritorum metuat, ne quis de tot maritis resurrectionis die tanquam rivalibus exulceratus uxori quondam suæ sit molestus, ac repetitas nuptias velut probrum obiectat. Sic libri veteris beneficio verus ac germanus Tertulliani sensus optime constituitur. Et erit operæ pretium pluscula etiam de sequentibus ad eandem incudem refingere, quæ cum editione Pamellii si conferantur, oppido meliora, etiam me indicente apparebunt. **RIG.**

nes dedecoris voluptuosi resumetur. Nec enim tam A
frivola, tam spurca Deus suis pollicetur. Sed an
tibi vel cuicumque 1277 alii feminæ ad Deum
pertinenti (4) proficiat, quo suademus, licet retra-
otare 12.

CAPUT II.

Non quidem abnuimus conjunctionem viri ac
feminæ benedictam a Domino 13, ut sciremus 14
generi humano et replendo orbi et instruendo
sæculo excogitatam, atque exinde permissam;
unam tamen. Nam et Adam unus Evæ maritus, et
Eva una uxor illius, una mulier, una costa. Sane
apud veteres nostros ipsosque patriarchas non
modo nubere, sed etiam plurifariam matrimoniis
uti fas fuit, erant et concubinæ: sed lucet figura-
tum 15 in synagogam et Ecclesiam 16 cesserit, ut
tamen simpliciter interpretemur, necessarium fuit
instituire, quæ postea aut amputari aut tempe-
rari mererentur. Superventura enim lex erat,
oportebat legis adimplendæ causas præcurrisse.
Idem 17 mox legi succurrere habebat, Dei sermo
circumcisionem inducens spiritalem. Igitur per
licentiam tunc passivam (5), materiæ subsequen-
tium emendationum præministrabantur, quas Do-
minus Evangelio suo, dehinc Apostolus in extre-
mitatibus sæculi aut excidit redundantes, aut com-
posuit inconditas.

CAPUT III.

Sed non ideo præmiserim de libertate vetustatis
et 1278 posteritatis castigatione, aut præstruam
Christum separandis matrimoniis et 18 delendis
conjunctionibus advenisse, quasi jam hinc finem
nubendi præscribam. Viderint, qui inter cætera
perversitatum suarum (6) disjungere docent, car-
nem de 19 duobus unam, negantes eum, qui fe-
minam de masculo mutuatus, duo corpora ex
ejusdem materiæ consortio sumpta, rursus in se
matrimonii compactione 20 compegit. Denique
prohiberi nuptias nusquam omnino legimus, ut
bonum scilicet: quid tamen bono isto melius sit,
accipimus ab Apostolo, permittente quidem nu-
bere (7), sed abstinentiam præferente: illud pro-
pter insidias tentationum, hoc propter angustias
temporum: qua ratione utriusque pronuntiationis
inspecta facile dinoscitur, necessitate nobis con-
cessam esse nubendi potestatem: quod autem neces-
sitas præstat, depretiat ipsa. Quod denique scriptum
est, *Melius est nubere quam uri* (1 Cor. vii, 9), quale
hoc bonum est, oro te, quod mali comparatio com-
mendat? Ut ideo melius sit nubere, quia deterius
est uri. Atenim quanto melius est neque nubere
neque uri! [Sed 21 etiam in persecutionibus me-
lius est 22 ex permissu fugere de oppido in oppi-
dum, quam comprehensum et distortum negare (8).
Atque ideo beatiores, qui valent beata testimonii

Variæ lectiones.

12 Pertractare, alii. 13 Deo alii. 14 Ut seminarium generis humani Rigalt. 15 Figura Jun. Fran.
figuraliter Rig. 16 In synagoga ecclesia intercesserit Rig. 17 Eidem Fran. Paris. Item Rig. 18 Et abest;
abolendis Rigalt. 19 In alii. 20 Computatione Rig. 21 Sed Seml. Leop. omitt. alii. 22 Ita omissis vv.
ex permissu cod. Agob. præbuit Rigaltio, qui tamen reposuit: atque isto beatiores, qui — confessione non
exciderent. Rhenanus: compressum et distortum negare, atque isto beata est. Idemve quid negent beati
testimonii, excidere cet. Pomelius: at quæ ista beatitas est. Ideo ne qui neget, beati testimonii confes-
sione excidere? Possum d. qu. perm. non est bonum. Quid enim nec. mori mihi? si ploro, bonum est:
si timeo. Quod perm. — caussam.

Commentarius.

(4) *Feminæ ad Deum pertinenti.* Hoc est, Chri- C
stianæ. RIG.

(5) *Licentiam passivam.* Nuptias multiplices pas-
sim concessas. RIG.

(6) *Inter cætera perversitatum suarum.* Marcioni-
tas notat; apud Marcionem enim, ut scribit l. i,
in eundem, non tingitur caro, nisi virgo, nisi vi-
dua, nisi cælebs, nisi divortio baptisma mercata.
RHEN.

(7) *Permittente quidem nubere.* Nuptiæ permittun-
tur ob infirmitatem, sed iis abstinentia potior ha-
betur; sic apud S. Ambrosium, lib. i de Virg.,
« Quæ nubit non reprehenditur: quæ abstinet
laudatur. » Et B. Hieronymus in ea verba Apo-
stoli: « Si autem acceperis uxorem, non peccasti. »
Aliud est enim, inquit, non peccare, aliud bene
facere. LE PR.

(8) *Etiam in persecutionibus melius est ex per-
missu fugere de oppida, quam comprehensum negare.*
Notissima est Pauli ad Corinthios scribentis sen-
tentia: *Melius esse nubere quam uri.* Tertullianus
disputat contenditque, multo melius esse nec nu-
bere, nec uri, quod ut evincat, comparatione utitur
alterius sententiæ qua docetur, melius esse Chri-
stiano in persecutionibus fugere, quam Christum
negare; cui statim subjacit, longe melius esse nec
fugere, nec negare. Qui locus in exemplaribus edi-
tis adeo depravatus circumfertur ut vis argumenti

minus intellecta flaccescere videatur. Sio edidit
Pamelius: « In persecutionibus melius est ex per-
missu fugere de oppido in oppidum, quam com-
pressum et distortum negare: at quæ ista beatitas
est: ideo ne qui neget, beati testimonii confessione
excidere? Possum dicere: quod permittitur non
est bonum. Quid enim necesse mori mihi? si ploro,
bonum est: si timeo. Quod permittitur, suspectam
habet permissionis suæ causam. » Mire torsit Rhe-
nanum hic locus, et est ab eo editus hoc tenore
verborum: atque, ut verisimile est, manuscriptis
ita commonstrantibus: « Melius est ex permissu
fugere de oppido in oppidum, quam compressum
et distortum negare, atque isto beata est. Idemve
quid negent beati testimonii confessione excidere.
Possum dicere. Quod permittitur non est bonum.
Quid enim necesse est mori mihi, si ploro bo-
num est: si timeo. Quod permittitur, suspectam
habet permissionis suæ causam. » Quæ procul
dubio boni sensus expertia sunt. Videamus an
exemplaris nostri beneficio mens Auctoris re-
duci queat. In eo legitur: « In persecutionibus
melius est fugere de oppido, quam compre-
hensum et distortum negare; atque ideo beatiores
qui valent beata testimonii confessione excedere;
Possum dicere, quod permittitur bonum non est.
Quid enim necesse est mori mihi, si ploro bonum est?
Quod si timeo quod permittitur, suspectam habet

confessione excedere Possum dicere : **1279** Quod A
 permittitur bonum non est. Quid enim? Necesse est
 mori mihi. Si ploro, bonum est, quod si ²³ timeo,
 quod permittitur, suspectam habet permissionis suæ
 causam : quod autem melius est, nemo permisit, ut
 indubitatum et sua sinceritate manifestum. Non pro-
 pterea appetenda sunt quædam, quia non vetantur,
 etsi quodammodo vetantur, cum alia illis præferun-
 tur : prælatio enim superiorum ²⁴ dissuasio est in-
 firmorum ²⁵. Non ideo quid bonum est, quia malum
 non est : nec ideo malum non est ²⁶, quia non
 obest. Porro plane ²⁷ bonum hoc antecedit, quod
 non modo non obest, sed insuper prodest. Itaque ²⁸
 malle debeo, quod prodest, quam quod non obest.
 Ad primum enim locum certamen omne contendit:
 secundus solatium habet, victoriam non habet. Quod
 si Apostolo auscultamus, obliti posteriorum, ex-
 tendamur ²⁹ in priora, et meliorum donationum ³⁰
 sectatores simus. Si nobis ³¹ laqueum non imponit:
 quid utilitatis sit, ostendit, dicens (*I Cor. vii, 94*) :
Innupta de dominicis cogitat, uti corpore et spiritu
sancta sit. Nupta vero, sollicita est quomodo conjugii
suo placeat. Cæterum nusquam ita nuptias permittit,
ut non patius an suum exemplum nos eniti malit.
 Felicem illum qui Pauli similis exstiterit (9).

1280 CAPUT IV.

Sed carnem legimus infirmam, et hinc nobis
 adulamur impensius : legimus tamen et spiritum
 firmum. Nam in uno sensu utrumque positum est.
 Caro terrena materia est, spiritus vero cœlestis.
 Cur ergo ad excusationem proniores, quæ in nobis
 infirma sunt, opponimus : quæ vero fortiora ³²,
 non tuemur? Cur cœlestibus terrena non cedant?
 si spiritus carne fortior, quia et generosior, nostra
 culpa infirmiore ³³ sectamur. Nam disjunctis ³⁴
 matrimonio duæ species humanæ imbecillitatis
 necessarias nuptias faciunt. Prima quidem poten-
 tissima, quæ venit concupiscentia carnis : sequens
 de concupiscentia sæculi. Sed utraque repudianda
 est a servis Dei, qui et luxuriæ et ambitioni re-
 nuntiamus. Carnis concupiscentia ætatis officia
 defendit, decoris messem requirit, gaudet de con-
 tumelia sua : dicit virum necessarium sexui, ut ³⁵
 auctoritatis et solatii causa, vel ut ³⁶ a malis ru-
 moribus tuta sit. Et tu adversus consilia hæc ejus
 adhibe sororum nostrarum exempla, quarum no-
 mino penes Dominum (10), quæ nullam formæ vel
 ætatis occasionem præmissis maritis sanctitati ³⁷
 anteponunt (11) : malunt enim Deo nubere, Deo
 speciosæ, Deo sunt puellæ : cum illo vivunt, cum

Variæ lectiones.

²³ Quod si timeo *Rig.* ²⁴ Recte conj. *Semler* pro superior scriptum fuisse superiorum. — *Et Fran. et Rig.* infirmorum. ²⁵ Infirmiterum *Fran. Rig.* ²⁶ Non ideo b. c. nec ideo malum non est *Veneta.* ²⁷ Plene *Semler.* ²⁸ Namque *Seml.* Itaque *Fran. Paris. illud. Rig.* ²⁹ Et extend. *alii.* ³⁰ Donativorum *alii.* ³¹ Sic n. etsi, *Rig.* ³² Fortia *Fran. Par.* ³³ Infirmiterum *Fran. Paris.* ³⁴ A matr. *Rig.* ³⁵ Vel *Jun.* ³⁶ Vel ut *Fran.* ³⁷ Nulla formæ vel ætatis occasione pressæ maritis *Fran. Parisin.* nullam formam — sanctitatem *Semler.* permissis, etc.

Commentarius.

permissionis suæ causam. » Ita omnino ille Ago-
 bardi liber, qui etiam ope aliqua indiget, verum
 levissima, hac, opinor ; « Etiam in persecutioni-
 bus melius est ex permissu fugere, quam com-
 prehensum et distortum negare, atque isto bea-
 tiores qui valent beata testimonii confessione non
 excidere. Possum dicere : Quod permittitur, bo-
 num non est. Quid enim? Necesse est mori mihi.
 Si ploro, bonum est. Quod si timeo quod permitti-
 tur, suspectam habet permissionis suæ causam. »
 Ait Tertullianus : Christianis ab tyranno ad de-
 fectionem requisitis, licere quidem fuga saluti suæ
 consulere, ac melius esse uti permissu ex fugere,
 quam comprehensos cruciatibus ad perfidiam com-
 pelli. Deinde apponit, longe melius esse fixo pede
 tyrannum et uncas et cruces expectare ac perpeti
 nec datæ Christo fidei sacramentum violare. Per-
 git gravissimus censor, et fugam illam quam per-
 missam esse dixerat, obstruit. Possum dicere, in-
 quit, quod permittitur, bonum non est. Quid enim?
 imminet cervici gladius, æstuat fornax, tormenta
 crepant, necesse est mori mihi. Si fictu et ejulatu
 pavidus tormenta, morbem deprecor, bonum est
 quod permittitur, nempe fugere. Quod si illud ip-
 sum quod permittitur timeo, dictante conscientia
 tam beatæ mortis fugam indecoram esse Christiano,
 id ipsum quod mens mea fugam permissam sugge-
 rit quidem, non tamen sine metu probri, satis
 arguit suspectam esse permissionis illius causam:
 animum scilicet parum fortem, parum tenacem fi-
 dei ; vitium imbecillitatis ; cui malo fuga pro reme-
 dio sit indulta. Adco si cui bonum fuerit fugere, ne

C in vitium imbecillitatis incideret, melius profecto
 fuisset, non fugisse, comprehensumque tormenta
 fortiter pertulisse, neque negasse. *Rig.*

(9) *Felicem illum qui Pauli similis exstiterit.* B.
 Paulum cælibem vixisse probant hæc verba ; illud
 autem apud Tertullianum certissimum ; excepto
 enim B. Petro, apostoli omnes continentes fuerunt,
 ut patet ex lib. *de Monog.* LE PR.

(10) *Quarum nomina penes Dominum.* Sæpe oc-
 currit in antiquit Martyrologiis, *Et alii sancti, quo-
 rum nomina Deus scit.* LE PR.

(11) *Quæ nullam formæ vel ætatis occasionem
 præmissis maritis sanctitati anteponunt.* Post re-
 pressam eorum, qui imbecillitatis humanæ prætextu
 secundis nuptiis impensius favebant, sententiam,
 Tertullianus uxori suæ adversus ipsam imbe-
 cillitatem consilia dictat, quasi anuleta, vel po-
 tius *νικητήρια.* « Disjunctis matrimonio, inquit,
 duæ species humanæ imbecillitatis necessarias
 nuptias faciunt. Prima quidem potentissima, quæ
 venit de concupiscentia carnis : sequens de
 concupiscentia sæculi. Sed utraque repudianda
 est a servis Dei, qui et luxuriæ et ambitioni re-
 nuntiamus. Carnis concupiscentia ætatis officia
 defendit, decoris messem requirit, gaudet de con-
 tumelia sua ; dicit virum necessarium sexui, ut
 auctoritatis et solatii causa, vel ut malis rumori-
 bus tuta sit. Et tu adversus consilia hæc ejus adhibe
 sororum nostrarum exempla, quarum nomina pe-
 nes Dominum, quæ nulla formæ vel ætatis occa-
 sione pressæ, maritis sanctitatem anteponunt. »
 Hæc fuit in vulgatis hactenus editionibus scriptura.

illo sermocinantur : illum diebus et noctibus tractant : orationes **1281** suas velut dotes Domino assignant : ab eodem dignationem velut munera maritalia ³⁸, quotiescunque desiderant, consequuntur. Sic æternum sibi bonum Domini ³⁹ occupaverunt, ac jam in terris non nubendo, de familia angelica deputantur (12). Talium exemplis feminarum ad æmulationem te continentia exercens, spiritali affectione carnalem illam concupiscentiam humabis ; temporalia et volatica desideria formæ vel ætatis inimicantium bonorum compensatione delendo ⁴⁰. Cæterum ⁴¹ hæc sæcularis concupiscentia causas habet gloriam, cupiditatem, ambitionem, insufficientiam per quas necessitatem nubendi subornat, videlicet cœlestia repromittens, dominari in aliena familia, in alienis opibus incumbere ⁴², cultum de alieno extorquere sumptu, quem non sentias cedere in te. Hæc procul a fidelibus, quibus nulla cura tolerandæ vitæ, nisi si diffidimus de promissis Dei, et cura et providentia ⁴³ : qui lilia agrestia ⁴⁴ vestit, qui volatilia cœli nullo ipsorum labore pascit, qui prohibet de crastino victuque ⁴⁵ vestituque ⁴⁶ curari ; spondens, scire se, quid cuique servorum suorum opus sit :

A non quidem monilium pondera, non vestium tædis, non gallicos multos ⁴⁷ (13) nec germanicos bajulos quæ nuptiarum gloriam accendunt ; sed sufficientiam, quæ modestiæ et pudicitia apta est. Præsume, oro te, nihil tibi opus est, si Domino appareas ; imo omnia habere, si habeas Dominum : cujus omnia ⁴⁸ cœlestia **1282** recogita, et terrena despicias. Nihil viduitati apud Deum subsignatæ necessarium est, quam perseverare.

CAPUT V.

Adjiciunt quidem sibi homines causas nuptiarum de sollicitudine posteritatis, et liberorum amarissima voluptate. Sed id quoque penes nos odiosum est ⁴⁹. Nam quid gestiamus liberos gerere, quos cum habemus, præmittere optamus, respectu scilicet imminentium angustiarum (14), cupidi et ipsi iniquissimo isto sæculo eximi ⁵⁰ et recipi ad Dominum, quod etiam Apostolo vetum fuit. Nimirum necessaria suboles servo Dei. Satis enim de salute nostra ⁵¹ securi ⁵² sumus ut liberis vacemus : quærenda nobis onera sunt, quæ etiam a gentiliis ⁵³ profanis vitantur, quæ legibus coluntur, quæ parricidiis expugnantur (15). Nobis ⁵⁴ quidem plurimum importuna (16), quantum fidei periculosa.

Variæ lectiones.

³⁸ Dotalia alii. ³⁹ Dominum Jun. Bonum donum Domini Rig. Pro humabis, an domabis? ⁴⁰ Compensans vel compensabis Rhen. compensans Paris. compensas delenda Semler. ⁴¹ Hæc omitt. Seml. ⁴² Incubare Rig. ⁴³ Sumptum — edere, sine in te, Rig. ⁴⁴ Et c. et pr. abest ab aliis. ⁴⁵ Agri tanta gratia vestit Rig. ⁴⁶ Vestituque del. Seml. ⁴⁷ Gallicos mulos alii, multos Rigalt. ⁴⁸ Si habeas Dominum, cujus omnia : cœl. Jun. ⁴⁹ Nobis otiosum est, Rig. ⁵⁰ Executi Jun. e Mss. Vaticanis. ⁵¹ Satis enim de sorte nostra securi sumus, ut liberis vacemus Jun. ⁵² Enim desunt nostra, si securi Seml. ⁵³ Plerisque Rigalt. ⁵⁴ Demum Rig. omissio quidem.

Commentarius.

Unde aliquis dicat, invalidum esse hoc Tertulliani **C** adversus secundas nuptias argumentum, ab exemplis earum, quæ nulla formæ vel ætatis occasione pressæ, maritis sanctitatem anteponunt. Nam quid mirum si deformes et jam vetulæ, in viduitate perseverant? castæ sunt, quia nemo rogavit, et res exempli fuerit, si qua hoc afflicta infortunio, alterum inveniat maritum. Nempe aliter exaravit manus Auctoris, styli sui diligentissima. Veteres membranæ habent : « Et tu adversus consilia hæc ejus, adhibe sororum nostrarum exempla, quarum nomina penes Dominum, quæ nullam formæ vel ætatis occasionem, præmissis maritis, sanctitati anteponunt. » Utitur exemplis earum quæ maritis suis jam cœlo receptis, hos enim præmissos dicit qui uxoribus suis ad Deum prævivere, ac diem suum priores obiere ; quæ, inquam, maritis suis jam cœlo receptis, quamvis formosæ, quamvis ætate florentes, nullam tamen pulchritudinis aut juventæ occasionem obtendunt, nec blandiri sibi patiuntur : sed carnis suæ integritatem unicarum nuptiarum honori ac memoriæ perservant. Pergit Tertullianus : « Malunt enim Deo nubere ; Deo speciosæ, Deo sunt puellæ ; cum illo vivunt, cum illo sermocinantur, » etc. Rig.

(12) De familia angelica deputantur. Quasi jam translata in angelicam qualitatem, ut sup. et lib. I de Cultu fem. : « Nam et vobis eadem tunc substantia angelica repromissa. » Rig.

(13) Non gallicos multos. In exemplari scribitur, Non calligos multos, pro gallicos. Hujusmodi nævi apparent in manuscriptis non raro, litterarum transpositione. Sic paulo post, hæc ipsa pag. Legi-

C bus locuntur, pro legibus coluntur. Sic de calonica gloria, pro de laconica gloria. Itaque hic legendum : Gallicos multos, nec Germanicos bajulos. Unde ortum illud, quod in Rhenani editionibus cernitur, Gallicos vultus. Scio placere posse quod in quibusdam mss. reperiri aiunt, Gallicos mulos : quia scilicet sequente libro in ejusdem præcepti tractatione Septimius dicat : « Unde, nisi a diabolo, maritum petant idoneum exhibendæ sellæ et inulabus et cinerariis peregrinæ proceritatis? » Sed cum ibidem alia multa ex hoc etiam libro aliter tractata reperiantur, et multitudo bajulorum Gallicorum et Germanicorum pompæ muliebri conveniat, retinenda mihi videtur exemplaris Agobardini scriptura, « Non Gallicos multos nec Germanicos bajulos. » Nam et apud Clementem Alex. libro III Pied. cap. 4 legitur, Καὶ φοράδην βεβαζόντες Κελτοὶ πολλοί. Rig.

(14) Respectu imminentium angustiarum. Sic supra, Propter angustias temporum. Rig.

(15) Parricidiis expugnantur. Abortivis, dissolutis medicaminibus conceptis. Sic lib. de Virginibus vel. dixit, Infantes aliquandiu a matribus debellatos. (Idem.)

(16) Onera liberorum nobis plurimum importuna. Sic libro de Exhort. cast. dixit, Importunitatem liberorum. Ad quos suspiciendos, inquit, legibus compelluntur homines. Idem.

— Quærenda nobis onera sunt, quæ legibus coluntur. Jure filium liberorum. Juvenalis, Sat. IX :

Jura parentis habes, propter me scribaris hæres,
Legatum omne capis, necnon et dulce caducum.
Commoda præterea jungentur multa caducis
Si numerum, si tres implevero. Rig.

Cur enim Dominus *væ prægnantibus et nutricantibus* (Matth. xxiv, 19; Luc. xxi, 23) cecinit, nisi quia filiorum impedimenta testatur, in illa die expeditionis incommodum futura⁶⁵? utique nuptiis⁶⁶ imputaturus. Istud autem ad viduas non pertinebit: ad primam angeli tubam expeditæ prosilient. Quamcunque pressuram persecutionemque, libere perferent, nulla in utero, nulla in uberibus æstuante sarcina nuptiarum. Igitur sive carnis, sive sæculi, sive posteritatis gratia nubetur⁶⁷, nihil ex istis necessitatibus⁶⁸ Dei servis **1283**: ut non satis habeam⁶⁹ semel alicui earum succubuisse, et uno matrimonio omnem concupiscentiam hujusmodi expiasset. Nubamus quotidie, et nubentes a die illo⁶⁰ deprehendamus, ut Sodoma et Gomorrha. Nam illic non utique nuptias et mercimonia solummodo agebant: sed cum dicit, *Nubebant et emebant* (17), insigniora ipsa carnis et sæculi vitia⁶¹ denotat, quæ a divinis disciplinis plurimum avocent: alterum per lasciviendi voluptatem; alterum per acquirendi⁶² voluntatem. Etenim⁶³ illa tunc cæcitas longe a finibus sæculi habebatur (18). Quid ergo fiet, si quæ olim detestabilia sunt penes Dominum, ab his nos nunc arcent? *Tempus*, inquit, *in collecto est; superest, ut qui matrimonia habent, tanquam non habentes agant.*

CAPUT VI.

Quod si habent⁶⁴, obliterare debent quod

Variæ lectiones.

⁶⁵ Ea add. Rig. ⁶⁶ Imputatur Rig. ⁶⁷ Alii nubit; nubat Seml. ⁶⁸ Competit Rig. ⁶⁹ Habeamus Lat. ⁶⁰ Timoris add. Rig. ⁶¹ Detinentes Seml. ⁶² Cupiditatem Rig. ⁶³ Et tamen Rigalt. ⁶⁴ Habentes obliterare Fran. Paris. ⁶⁵ De rebus habuit Seml. abiit Fran. Par. Rig. porro, exinde requiem. ⁶⁶ Abstinenciam jungat Fran. ⁶⁷ Quum Lat. ⁶⁸ Parcant Seml. ⁶⁹ Quod quia difficile Lat. ⁷⁰ Sanctæ semina Seml. ⁷¹ Dracone cur. abest ut Agobardino. ⁷² Achææ Seml. Achææ Franeg. Paris. Jun. Acrææ alii. ⁷³ Matrimonii Paris. matrimoniorum Jun. ⁷⁴ Forte annuentibus Lat. invita viris Rig. ⁷⁵ Interim Lat. ⁷⁶ Abest thoro Rig.

Commentarius.

(17) *Nubebant et emebant.* Pamelius et La Cerda C memorie lapsus hic arguunt. De Gomorrha enim et Sodoma scribit, quod de Noe temporibus Christus Jesus dixit Matth. xxiv: *Sicut enim erant in diebus ante diluvium comedentes, ei bibentes, et nuptiis tradentes.* In quo errasse ab iisdem etiam dicitur hic Auctor, nam neque sermo est ementium in Evangelio de temporibus Noe. LE PR.

(18) *Longe a finibus sæculi habebatur.* Hinc firmatur quod alibi observamus, Christianos ævo Tertulliani credidisse finem sæculi in proximo esse. Rig.

(19) *Pleræque gentilium femin.* Hoc argumento ad rem eandem utitur Hieronymus in epist. ad Salvinam, adducto exemplo reginæ Carthaginis, quæ semel vidua testificatur apud magnum Poetam:

Ille meos primus, qui me sibi junxit, amores
Abstulit, ille habeat secum servetque sepulcro.

Et in epist. ad Furiam. Idem argumentum tractat epist. ad Gerontiam; ubi reginæ Carthaginis adjungit uxorem Asdrubalis viduam, « quæ se in incendium præcipitavit, ne pudicitie damna sentiret. » De gentili Calpurnia Trebellius in 30 tyrannis. LAC.

(20) *Quot enim sunt qui statim a lavacro carnem suam obsignant.* Sic lib. II de Cultu feminar. : « Non enim et multi ita faciunt, et se spadonatu obsi-

gnant? » Rig.
 (21) *Auspicia pænæ suæ cum ipso dracone curantes.* In codice Agobardi legitur, « Romæ quidem, quæ ignis illius exstinguibilis imaginem tractant, auspicia pænæ suæ cum ipso, de virginitate censentur. » Quod explicari quidem possit, ut ignem Vestæ auspicia esse dicat pænarum quæ miseras manent vestales, cum ipso videlicet igne inexstinguibili, quem Deus idolorum cultoribus paravit. Verum ne quid dissimulem, magis placet editio Pamelii, quæ fuerat antea Rhenani, qui et codices manuscriptos bona fide representabat: « *Auspicia pænæ suæ cum ipso dracone curantes; ut intelligantur vestales ignem illum Vestæ inexstinguibilem curantes, cum ipso dracone, hoc est, Satana carceris ignem sempiternum vomentis custode.* Sic lib. de Idololatria: « *Accendant igitur quotidie lucernas, quibus lux nulla est. Affigant postibus lauros postmodum arsuras, quibus ignes imminent. Illis competunt et testimonia tenebrarum et auspicia pænarum.* » Eodem sensu, lib. II, de Cultu fem. « *Male ac pessime, inquit, sibi auspiciantur flammeo capite.* »
 (22) *Achææ Junoni.* Nos scripsimus Achææ. Nam Ægion oppidum est Achææ, ubi colebatur Juno. Auctor Plinius et alii. Hujus Junonis ex hoc loco facit mentionem Hieronymus epist. ad Gerontiam, apud quem legitur in pervulgatis editionibus, *Junonisque Achivæ.* RHEN.

tamen durante usu perseverant in tali viduitatis disciplina, quæ pietatis etiam sanctæ⁷⁷ solatia excludit. Hæc diabolus⁷⁸ præcipit, et auditur: provocat nimirum Dei servos continentia suorum, quasi ex æquo⁷⁹ contineant etiam gehennæ sacerdotes (23). Nam invenit, quomodo homines etiam bonis⁸⁰ sectationibus perderet; et nihil apud eum refert, alios luxuria, alios continentia occidere.

1285 CAPUT VII.

Nobis continentia ad instrumentum æternitatis demonstrata est a Domino salutis, ad testimonium fidei, ad commendationem carnis istius exhibendæ superventuro indumento incorruptibilitatis ad sustinendam novissime voluntatem Dei. Super hæc enim recogites moneo, neminem non ex Dei voluntate de sæculo duci⁸¹, si ne folium quidem ex arbore sine Dei voluntate dilabatur⁸². Idem⁸³ qui nos mundo infert (24), idem et educat necesse est. Igitur defuncto per Dei voluntatem viro⁸⁴,

etiam matrimonium Dei voluntate defungitur; quid tu restaures, cui finem Deus possuit? quid libertatem oblatam tibi iterata matrimonii servitute fastidis? *Obligatus es*, inquit (1 Cor. vii, 27), *matrimonio, ne quæsieris solutionem; solutus es matrimonio, ne quæsieris obligationem*⁸⁵. Nam etsi non delinquas renubendo, carnis tamen *pressuram* subsequi dicit (*Ibid.* 10, 28). Quare facultatem continentiae, quantum possumus, non diligamus⁸⁶? quam⁸⁷ primum obvenerit, imbibamus: ut quod in matrimonio non valuimus, in viduitate sectemur. Amplectenda occasio est, quæ adimit quod necessitas imperabat. Quantum⁸⁸ fidei detrahant, quantum obstrepant sanctitati nuptiæ secundæ, disciplinæ Ecclesiæ⁸⁹, præscriptio Apostoli declarat (25), cum digamos non sinit præsidere (26), cum viduam allegi in⁹⁰ ordinem nisi univiram non concedit: aram⁹¹ enim Dei mundam proponi oportet (27). Tota illa Ecclesia can-

Variae lectiones.

⁷⁷ Sancta Jun. ⁷⁸ Suis Rigalt. ⁷⁹ Quasi ex æquo continentium gehennæ sacerdotum Rhen. quasi ex æquo. Continent etiam gehennæ sacerdotes, Rig. et Agobard. ⁸⁰ Boni Jun. alii, in bonis. ⁸¹ Additur nisi Franeq. Parisin. ⁸² Delabatur Jun. Cod. Wouw. ⁸³ Adeo Cod. Wouw. ⁸⁴ Viro abest ab edit. Seml. ⁸⁵ Hæc vv. solutus... obligationem desunt. in ed Semler. ⁸⁶ Possumus, diligamus, negatione missa, Lat. Rig. ⁸⁷ Quum Lat. ⁸⁸ Fidei deest in ed. Semler. ⁸⁹ Disciplinæ Ecclesiæ et Seml. ⁹⁰ Ordinationem Seml. ⁹¹ Aream Jun.

Commentarius.

(23) *Continent etiam gehennæ sacerdotes.* Sic emendavimus ex antiquis illis membranis Agob. Gehennæ, hoc est, Satanæ, idololatriæ. RIG.

(24) *Nos mundo infert.* Est hoc verbum infautum et totum funerale, inde inferiæ mortuorum, id est, cum nati sumus, non tam nascimur, quam inferimur in corpus veluti in custodiam, potius in sepulcrum. Huic opponit verbum, *educio*, nam mors vero est vita, quæ nos e carcere liberat, e sepulcro educit. LAC.

(25) *Quantum enim detrahant fidei, quantum obstrepant sanctitati nuptiæ secundæ, et præscriptio Apostoli declarat.* Paulus duabus Epistolis ad Timotheum et ad Titum, inter episcopi characteres hunc præscribit, ut sit unius uxoris vir. Sed ea jam ævo Tertulliani disciplina inoleverat, ut virum unius uxoris non esse nec dici debere arbitrarentur eum, qui defuncta uxore aliam duxerat. Itaque *digamus* dicebatur, qui secundam uxorem in matrimonio habebat, etsi unica gauderet, neque binas in nuptias eodem tempore constitutas haberet. Hoc esse ab Apostolo institutum ait Septimius, neque alia fuit ab tanto nuptiarum dehortatore speranda præcepti apostolici interpretatio. Verum huic interpretationi suffragari noluisse viros in Ecclesia præstantes, ac Tertulliani quidem ævo proximos, discimus ex Commentariis Chrysostomi, Theodreti, atque etiam Hieronymi. Et enim hoc tantum voluisse Apostolum, ut episcopus eligatur qui una cum uxore fidem matrimonii sancte colat. RIG.

— *Nuptiæ secundæ.* Vehementer equidem nuptias secundas exagitat, qua in re cum antiquis Patribus consentire videtur. Nam B. Hieron. epist. ad Gerontiam, *secunda vota scortationem vocat et meretricium.* Lege eundem, lib. *contra Helvidium*, et epist. *ad Salvinam.* Athenagoras dixit: *Ἐπρέπης μοιχεία δεύτερος γάμος.* Mitto Ambrosium lib. 1 *Off.* cap. ult. Hilarium in Psal. cxxxii et can. 18, conc. Tol. primi, aliaque loca infinita, ut e profanis illud tot sanctissimis Patribus in Christianorum dedecus addam ex *Anthologiæ* lib. 1:

Ἐἴ τις ἀπαξ γήμας πάλι δεύτερα λέκτρα διώκει,
Ναυηγὸς πλώει δι' βυθὸν ἀργαλέον. LE PR.

(26) *Non sinit præsidere.* Præsidebant presbyteri, et episcopi, unde præsidentes dicti; in *de Corona mil.* loquens de Eucharistia: «Nec de aliorum, inquit, manu quam præsidium suminus.» Alludit autem ad locum qui est ad Tit. c. 1, *unius uxoris vir.* RHEN. — *Digamos non sinit præsidere.* Beatissimus Apostolus cap. 1 Epist. ad Titum, episcopum sive presbyterum unius tantum uxoris virum vult, seu monogamum, id est, si quis naturæ imbecillitate huic culpæ potuit succumbere, de primo condonatur; si autem de nuptiis secundis cogitaverit, omni munere ecclesiastico privetur. Apud profanos, ut refert Plutarchus in *Quæst. Rom.* id receptum erat, *Ζηλωτὸς ὁ πρῶτος γάμος, ὁ δὲ δεύτερος ἀπεικαίος.* *Priores nuptiæ admittendæ, secundæ vero rejiciendæ.* Quid de Christianis censendum, si ea fuit gentiliū opinio? Cum enim *δευτέρος πλοῦς* sive secunda consilia, ut habet Noster hic lib. sequenti, permittitur ab Ecclesia, ita accipiendum illud est, ut sit *πορνείας παράμυθια ὁ δεύτερος γάμος, οὐχὶ ἐφόδιον εἰς ἀσελγείαν.* *Nuptiæ secundæ sint scortationis remedium, non lasciviæ occasio*, ut scribit S. Basilius epist. 117, ad Diodorum. Unde canone apostolico 17 prohibetur est ne bigami episcopi esse possint aut presbyteri, aut ordinis ecclesiastici: *Ὁὐχ ἄλλως καταλόγου ἱερατικῶν, et sequenti ὁ χήραν λαβὼν, qui viduam duxit*, eodem gradu ejicitur: cui doctrinæ conformis Gratianus, dist. 33. c. Si quis post accept. LE PR.

(27) *Aram Dei mundam proponi oportet.* Observavimus supra, hominem Christianum dici aram Dei, cujus e corde preces ad Deum feruntur. Hic vero eximio quodam sensu aram Dei vocat ordinis ecclesiastici præsidēs, qui Ecclesiæ vota ad Deum perferunt, per quos Ecclesia Christiana sacrificiorum orationes ad Deum allegare solet. Quid ergo? Conjuge defuncta, superstes aliam si duxerit quacum unice dilecta concorditer et castè vivat, ara Dei munda non erit? Jure igitur Hieronymus

didade sanctitate describitur. (28) Sacerdotium A viduitatis, et ⁹² celebratum est 1287 apud nationes, pro diaboli scilicet æmulatione. Regem sæculi, Pontificem maximum (29), rursus nubere nefas est: quantum Deo sanctitas placet, cum illam etiam inimicus affectat, non utique ut alicujus boni affinis, sed ut Dei Domini placita cum contumelia affectans!

CAPUT VIII.

Nam de ⁹³ viduitatis honoribus apud Dominum uno dicto ejus per Prophetam expeditum est: *Juste facite* ⁹⁴ *viduæ et pupillo, et venite disputemus, dicit Dominus.* Duo ista nomina in quantum despectui ⁹⁵ humano, in tantum divinæ misericordiæ exposita, suscepit tueri Pater omnium ⁹⁶. B Vide quam ex æquo habetur qui viduæ benefecerit, quanti est vidua ipsa, cujus assertor cum Domino (30) disputavit ⁹⁷! Non tantum virginibus datum opinor, licet in illis integritas solida et tota sanctitas de proximo visura sit faciem Dei. Tamen vidua habet aliquid operosius: quia facile est non appetere quod nescias, et aversari quod desideraveris nunquam. Gloriosor continentia, quæ jus suum sentit; quæ quid viderit, novit. Poterit virgo felicior haberi, at vidua laboriosior: illa quod C bonum semper habuit; ista, quod bonum sibi in-

venit. In illa gratia, in ista 1288 virtus coronatur. Quædam enim sunt divinæ liberalitatis, quædam nostræ operationis. Quæ a Domino indulgentur, sua gratia gubernantur; quæ ab homine captantur, studio perpetrantur. Stude igitur ad virtutem continentiae [modestiae ⁹⁸], quæ pudori procurat; sedulitati, quæ nugas non facit; frugalitati, quæ sæculum ⁹⁹ spernit. Convictum ¹ atque commercia Deo digna sectare, memor illius versicuti, sanctificati per Apostolum:

Bonos corrumpunt mores congressus mali.

CAPUT IX.

Loquaces, otiosæ, vinosæ, curiosæ contubernales, vel maxime proposito viduitatis efficiunt. Per loquacitatem irrepunt verba pudoris inimica; per otium a severitate ² deducunt; per vinolentiam quidvis mali insinuant; per curiositatem æmulationem libidinis convehunt. Nulla hujusmodi feminarum de bono univiratus loqui ³ novit: *Deus enim illis* (ut ait Apostolus) *venter est* (*Philipp.* III, 19), ita et quæ ventri propinqua. Hæc tibi jam hinc commendo, conserva charissima, post Apostolum quidem ex abundantia retractata, sed tibi C etiam solatio futura, quod meam memoriam, si ita evenerit, in illis frequentabis.

Variæ lectiones.

⁹² Cælibatuum *Rigalt.* ⁹³ Viduitatum *Semler.* ⁹⁴ Facito *Seml.* ⁹⁵ Destitutæ auxilio hum. *Rig.* ⁹⁶ Tueri. Pater omnium; vide *Seml.* ⁹⁷ Disputabit *Franeq. Parisin.* cum Domino disputabit *Rigalt.* ⁹⁸ *Abest* modestiæ *Rig.* ⁹⁹ *Speculum Rig.* ¹ Convictus atque colloquia *Rig.* ² Se veritate deducunt *Fran.* securitatem inducunt *Jun. Paris.* ³ Noluit *Rig. male.*

Commentarius.

dixit, Tertulliani sentiam contrariam Apostolo, ne minem qui Apostolum legerit negaturum. *Rig.*

(28) *Tota illa Ecclesia candida de sanctitate describitur.* Emendandum ut est in membranis:

Tota illa Ecclesiæ candida de sanctitate describitur. » Candidam Ecclesiæ pro dignitate posuit, ut libro de Corona, *Candidam martyrii*, et in Scorpiaco, *Candidam claritatis*. Et apud Augustinum, *massa candida*, pro martyrum multitudine splendida, sermone 112, ubi de credentibus in nomine Dei: « Hæc est prima martyrum causa, inquit, hæc candida martyrum massa. Si causa eandem, et massa candida. Massa enim dicta est

de numeri multitudine: candida, de causæ fulgore. » Sic ipse Tertullianus libro *adversus Marcionem* IV, *Candidam salutis*, pro gloria salutis; et lib. V *Pharisæam candidam*, pro fastu et superbia Pharisæorum. *Rig.*

(29) *Pontificem maximum.* Intelligit flaminem dialem, qui non solum pontifex maximus dicebatur, sed etiam rex, quia arbiter rerum divinorum et humanarum. Tertullian. in *exhort. ad Castitatem*, cap. ult. *Lac.*

(30) *Cujus assertor cum Domino.* Assertor vindex est, qui aliquem vindicat in libertatem, hic pro patrono qui hominem tuendum suscipit. *Rhen.*

LIBER SECUNDUS.

ARGUMENTUM. — *Ejusdem fere argumenti hic liber cum superiore, nisi quod, humanæ fragilitatis memor, uxorem Auctor adhortatur ut, si secundas nuptias aliquando cogitaverit, a matrimonio cum gentilibus abstineat, utpote illicito, stupro simili, fidei nocivo, ad infidelitatem prono, alienoque ab Ecclesiæ sacramento matrimonii, quod magnifice describitur. Primus igitur docet liber: I Matrimonium a Deo institutum, unum esse, c. 1, 2. II. Abstinentiam matrimonio meliorem, c. 3. III. Exempla continentium viduarum, c. 4. IV. Secundas nuptias ob liberos suscipiendos non expedire, c. 5. V. Exempla a matrimonio abstinentiam c. 6. VI. Nuptias secundas Deo minus placere, c. 7. VII. His finem adjicit viduitatis encomium. In posteriori libro statuitur: I. Matrimonium cum gentili vetitum, c. 1, 2. II. Immundum ut stuprum, c. 3. III. Veræ religionis officiis importunum, c. 4. IV. Gentilium ad ritus excitativum, c. 6,*

V. *Magnum vero ac sanctum in Ecclesia sacramentum esse matrimonium quod Ecclesia conciliat, et confirmat oblatio, et obsignat benedictio, angeli renuntiant, Pater rato habet, c. 8. EDD.*

CAPUT PRIMUM.

1. Proxime tibi, dilectissima in Domino conserva, quid feminæ sanctæ (31), matrimonio quacunque **1289** sorte adempto, sectandum sit, ut potui prosecutus sum. Nunc ad secunda consilia convertamur, respectu humanæ infirmitatis, quarumdam exemplis admonentibus, quæ divortio (32) vel mariti excessu, oblata continentiae occasione, non modo abjecerunt opportunitatem tanti boni, sed ne in nubendo quidem rursus disciplinæ meminisse voluerunt (33), ut *in Domino potissimum nuberint* (I Cor. vii, 39). Itaque mihi confusus est animus, ne qui nuper te ad univiratus et viduitatis perseverantiam hortatus sum, nunc mentione nuptiarum, proclivium tibi labendi ab altioribus faciam (34). Quod si integre sapis, certe scis id servandum tibi esse, quod sit utilius (35). Quod

A vero difficile est, et non sine necessitatibus et hoc maximum propositum vitæ supremi præsidii⁴. Nec mihi de isto quoque referendi ad te causæ fuissent, nisi graviolem meam⁵ sollicitudinem comprehendissem. Nam quanto grandis est continentia carnis, quæ viduitatem ministrat, tanto, si non sustineatur, ignoscibilis videri potest; difficile enim facilis est venia. Quanto autem nubere in Domino perpetrabile est, uti nostræ potestatis, tanto culpabilius est non observare quod possis. Eo accedit quod Apostolus de viduis quidem et innuptis, ut ita permaneant, suadet, cum dicit: *Cupio autem omnes meo exemplo perseverare* (I Cor. vii, 7). **1290** De nubendo vero in Domino, cum dicit: *Tantum in Domino*, jam non suadet, sed exserte jubet. Igitur in ista maxime specie, nisi obsequimur, periclitamur, quia suasum impune quid ne-

Variæ lectiones. —

Locum corruptum e cod. Agobardi sic restituisse sibi visus est Rigaltius: Nunc ment. nupt., proclivium tibi cavendi ablationem faciam. Quod si i. s., certe istud servandum ibi esse, quod sit utilius. Quod — necess. hoc max prop. vitæ, subresedi. Rigalt, in ea.

Commentarius.

(31) *Feminæ sanctæ.* Optime adnotavit Rhena-nus per feminas sanctas hic Christianas intelligi; plures enim apud hunc auctorem hanc vocem eo sensu reperies. Primi etiam Christiani sancti dicebantur, juxta illud Apostoli I Cor. vii: *Alioqui filii vestri immundi essent, nunc vero sancti sunt.* Sancti Lucas (Act. ix, 32) idem habet: *Petrus dum pertransiret universos, devenit ad sanctos qui habitabant Lyddæ, et B. Paulus iterum; II ad Thessalon. cap. i: Omnibus qui sunt Romæ vocatis sanctis.* Sanctissimi quoque olim dicebantur promiscue episcopi, verum hanc sibi ex antiquitate servavit appellationem summus pontifex solus. LE PR.

(32) *Divortio.* Ergo nonnunquam etiam uxores Christianæ, conjugio per divortium solutæ, non expectato mariti excessu, alteri nuptum ibant. Itaque non erant unius viri uxores. Sed nec erant unius uxoris viri, qui repudiata conjuge alteram duxerant. Hujusmodi personæ ex Apostoli sententia ordinibus sive honoribus ecclesiasticis minus habiles censebantur, ut exempli non satis integri nec temperantis. Nam, etsi legibus vetita non essent ea conjugia, tamen expertia probri non erant, nec faciliter Ecclesiam rectoris videbatur, cui tamen infelix conjugium cesserat: aut parum plebi Christianæ servaturus benevolentiae fidem, quam conjugii minime servaverat. Chrysostomi verba sunt. Pauli ad Titum Epistolam interpretantis: *Ὁ γὰρ πρὸς τὴν ἀπελθοῦσαν μηδεμίαν φυλάξας εὐνοίαν, πῶς ἂν οὗτος γένοιτο προστάτης καλός; τίνα δὲ οὐκ ἂν ὑποσταίη κατηγορίαν; Ἴστε γὰρ ἅπαντες, ἵστε ὅτι εἰ μὴ κεκώλυται παρὰ τῶν νόμων τὸ δευτέρως ὁμιλεῖν γάμοις, ἀλλ' ὁμῶς πολλὰς ἔχει τὸ πρᾶγμα κατηγορίας.* LE PR.

(33) *Sed ne in nubendo quidem disciplinæ meminisse voluerunt.* Non accusat eas disciplinæ violatæ, eo quod, viro a quo dimissæ fuerant vivente, alteri nupserant; sed eo quod ethnico nupserant, nuptias suas extra Ecclesiam tulerant. LE PR.

(34) *Ne nunc mentione nuptiarum proclivium tibi*

cavendi ablationem faciam. Qui superiore libro uxori consilium dederat ut secundis nuptiis absteret, dicturus jam de iisdem nuptiis, si in earum necessitatem incidat, non nisi cum Christiano faciendis, vereri se ait, ne istius secundariæ adhortationis indulgentia, prioris austeritatem deseruisse, aut de ea plurimum remisisse videatur, quam nihilominus observari vehementer cupiat, Itaque mihi confusus est animus, inquit, ne qui te nuper ad univiratus et viduitatis perseverantiam hortatus sum, nunc mentione nuptiarum « proclivium tibi labendi ab altioribus faciam. » Sic editiones Rhenani et Pamelii. At liber Agobardi extremam clausulam exhibet verbis ad Tertulliani sensum aptioribus, « ne proclivium tibi cavendi ablationem faciam, » hoc est, ne ablatio cavendi sit tibi velut proclivium. Vereor, inquit, ne mentio ista secundarum nuptiarum sit ablatio prohibitionis, atque inde ad secundas nuptias iter in proclivi Proclivium dicit, labendi periculum, quod sane promptius est in proclivi. Proclive autem, seu proclivium, fieri videtur ablatione cavendi, quoties auferuntur obices aut præciduntur ansæ, quibus apprehensis caveri potuisset. LE PR.

(35) *Quod si integre sapis, certe istud servandum ibi esse, quod sit utilius* (juxta lect. Var.). Hic multa emendavimus, Agobardi libro sic suadente. Ait Tertullianus ad uxorem: Si integre ac perfecte sapis, ibi, hoc est, in mentione nuptiarum sectandum esse quod sit utilius, ut nempe secundis nuptiis absterneas. Quia vero arduum ac difficile hoc vitæ propositum esse scio, subresidere ac subsistere placuit, et pausam aliquam scribendi facere, dum me ad subsequens istud consilium colligo, neque de isto quidem ad te retulisset, nisi difficultatem comperirem, majorem ea quam sermone superiore prospexeram. Deinde ostendit gravius peccare feminam, quod gentili nubat, quam quod secundas ac tertias nuptias subeat. Mox de Christianis extra Ecclesiam nuptias quærentibus asserit, et graviter stomachatur. LE PR.

gligas, quam jussum⁶, quod illud de consilio veniat et voluntati proponatur, hoc autem de potestate descendat et necessitati obligetur, illic libertas, hic contumacia delinquere videatur.

CAPUT II.

Igitur cum quædam istis diebus nuptias suas de Ecclesia tolleret, id est, gentili conjungeretur, idque ab aliis retro factum recordarer, miratus aut ipsarum petulantiam aut consiliariorum prævaricationem, quod nulla scriptura ejus facti licentiam profert. Numquid, inquam, de illo capitulo sibi blandiuntur primæ ad Corinthios (I Cor. VII, 12-14), ubi scriptum est: *Si quis frater⁷ infidelem habet uxorem, et illa matrimonio consentit, ne dimittat eam; similiter mulier fidelis, infideli nupta, si consentaneum⁸ maritum experitur, ne dimiserit eum; sanctificatur enim infidelis vir a fidele uxore et infidelis uxor a fidele marito; cæterum immundi essent filii vestri.* Hanc monitionem⁹ fors de fidelibus junctis¹⁰ simpliciter intelligendo¹¹ putent¹² etiam infidelibus nubere licere **1291**¹³ Qui ita interpretatur, absit ut sciens se circumscribat! Cæterum manifestum est scripturam istam eos fideles designare, qui in matrimonio gentili inventi a Dei gratia fuerint, secundum verba ipsa: *Si quis, inquit, fidelis uxorem habet infidelem.* Non dicit: « uxorem ducit infidelem. » Ostendit jam in matrimonio argentem mulieris infidelis, mox gratia Dei conversum, perseverare, cum uxore debere, scilicet propterea, ne quis fidem consecutus putaret sibi devertendum esse ab aliena jam

et extranea quodammodo femina. Adeo et rationem subjicit, in pace nos vocari a Domino¹⁴, et posse infidelem a fidele per usum matrimonii lucriferi. Ipsa etiam clausula hoc ita intelligendum esse confirmat, *ut quisque, ait, vocatur a Domino ita perseveret (I Cor. VII, 15-17).* Vocantur autem gentiles, opinor, non fideles. Quod si de fidele ante matrimonium pronuntiasset absolute, permiserat sanctis vulgo nubere; si vero permiserat, nunquam tam diversam atque contrariam permissui suo pronuntiationem subdidisset, dicens: *Mulier defuncto viro (36) libera est: cui vult nubat, tantum in Domino.* Hic certe nihil retractandum est: nam de quo retractari¹⁵ potuisset, Apostolus¹⁶ cecinit: ne quod ait, *cui velit nubat*, male uteremur, adjecit, *tantum in Domino*, id est in nomine Domini, quod est indubitate, Christiano. Ille igitur Apostolus¹⁷ sanctus, qui viduas et innuptas integritati (37) perseverare mavult, qui nos ad exemplum sui hortatur, nullam aliam formam repetundarum nuptiarum nisi in Domino præscribit. huic soli conditioni continentiae detrimenta concedit: *Tantum, inquit, in Domino (38).* Adjecit pondus legi suæ tantum. Quo sono et modo enuntiaveris dictum istud, onerosum est; et jubet et suadet, et præcipit, et hortatur, et rogat at comminatur (39): **1292** districta, expedita sententia est (40) et ipsa sui brevitate facunda. Sic solet divina vox, ut statim intelligas, statim observes¹⁸. Quis enim non intelligere possit pericula multa et vulnera fidei in hujusmodi nuptiis, quas prohibet, Apostolum providisse, et primo quidem carnis sanctæ in

Variæ lectiones.

⁶ Cod. Wouveri: quia tam suasum, etc. Rig.: quia suas. imp. quis negligat, etc. Fortasse scribendum: quia su. imp. quidem negligas, neutiquam jussum. ⁷ Rig. fratrum. ⁸ Rig. et Pam. consentaneum, Seml. consentanea. ⁹ Motionem ed. 1 Rhen. ¹⁰ Inventis Rhen. injunctis Fran. Par. ¹¹ Intelligendum Seml. ¹² Intelligendam putent. Fran. Paris. ¹³ Ita h. l. emend. Rigalt. Alii: fors fidelibus invinctis (al. injunctis, al. inventis) simpl. intelligendam putent. et i. n. licere, qui ita interpretantur. Absit, etc. ¹⁴ Rig. ad Dominum Deum. ¹⁵ Præter Rigaltium cæteri de eo quod tractari pot. ¹⁶⁻¹⁷ Utroque in loco Rhen. in MSS. legit: Christus. Rig. Spiritus. ¹⁸ Rhen. et Pam.: detractata et exserta sententia est et ipsa sui brev. fecunda. Sic solet. Divina, uxor statim observes. Quis enim alius possit — apostolus providisse?

Commentarius.

(36) *Mulier defuncto viro.* Hic paraphrastice transfert *defungit*, pro *dormire*, et Græce et Latine est apud Apostolum his verbis: *Quod si dormierit vir ejus*, familiarissima Scripturæ phrasi. PAM.

(37) *Innuptas integritati.* Ablativus est, non dativus. Itaque hic casus in omnibus nominibus utramque sortitur terminationem. Etenim *caput* in auferendi facit, *capite*, nihil clarius, et tamen Virgilius dixit:

Capite tremis ærea cassis.

Et: *latus mittit latere*, et tamen idem:

Includunt cæco lateri.

Ubi *capiti et lateri* dixit pro *capite et latere*. Sic *ruri et vesperi* pro *rure et vespere* passim. LAC.

(38) *Tantum, inquit, in Domino.* Septimius noster adeo rigidus fuit Christianæ disciplinæ cultor, ut in quibusdam nimia, si dicere fas est, sanctitate peccasse videatur; cujus peccati argumentum erit, quod in explicanda Pauli admonitione, qua docetur, viduam in ea esse libertate, ut nubat cui velit,

modo nubat in Domino, Ἐλευθέρα ἐστίν, ἣ θέλει γαμηθῆναι, μόνον ἐν Κυρίῳ. *Libera est, cui vult nubat, tantum in Domino, indubitate est, inquit, Christiano.* Hoc enim mollius ac benignius interpretatus est Chrysostomus, ut quod dicitur in Domino, sit Μετὰ σωφροσύνης καὶ κοσμιότητος, ἐπι παιδοποιία καὶ προστασία, μὴ διὰ πάθους ἐπιθυμίας. *Cum castitate et munditia, propter puerorum generationem et gubernationem, non per passionem desiderii; quæ omnia contingere possunt etiam cum gentili, modo sit vitæ extra religionem inculpatae.* At Tertullianus noster præfracte: *Tantum Christiano.* RIG.

(39) *Et rogat et comminatur.* Instat Tertullianus et vocem Apostoli diligenter expendit, cui conformis est Pædagogus Clementis Alex. cap. 8, lib. III: Τὰ μὲν παρήνεσε, τὰ δὲ ὠνειδίσειν. *Partim suadet, partim exprobrat.* LE PR.

(40) *Districta, expedita sententia est.* Legebat cum Rhenano Pamelius « Detractata et exserta sententia, » pro quo melius Rigaltius et clarius. LE PR.

carne gentili inquinamentum præcavisse? Hoc loco dicet aliquis: Quid ergo refert inter eum qui in matrimonio gentilis a Domino allegitur, et olim, id est ante nuptias fidelem, ut non proinde carni suæ caveant, cum alter a nuptiis infidelis arceatur, alter in iis perseverare jubeatur? Cur si a gentili inquinamur, non ille disjungitur, quemadmodum iste non obligatur? Respondebo: Si spiritus dederit, ante omnia allegans Dominum magis ratum habere matrimonium non contrahi, quam omnino disjungi: denique divortium prohibet, nisi stupri causa, continentiam vero commendat. Habet igitur ille perseverandi necessitatem, hic porro etiam non nubendi potestatem. Tunc si secundum Scripturam qui in matrimonio gentili a fide deprehenduntur, propterea non inquinantur, quia cum ipsis alii quoque sanctificantur: sine dubio isti, qui ante nuptias sanctificati sunt, si extraneæ carni commisceantur, sanctificare eam non possunt, in qua non sunt deprehensi. Dei autem gratia illud sanctificat, quod invenit. Ita quod sanctificari non potest, immundum est; quod immundum est, cum sancto non habet partem, nisi ut de suo inquinat et occidat.

CAPUT III.

Hæc cum ita sint, fideles gentilium matrimonia subeuntes stupri reos esse constat et arcendos ab omni communicatione fraternitatis, ex litteris Apostoli dicentis, cum ejusmodi nec cibum sumendum (I Cor. v, 11). Aut numquid tabulas nuptiales de illo apud tribunal 1293 Domini proferemus? et matrimonium rite contractum ¹⁰ allegabimus? quod vetuit ipse (44), non adulterium est? quod prohibitum est, non stuprum est? Extranei hominis

Variæ lectiones.

¹⁰ Hæc W. matrimonium rite contractum desunt in ed. Rigalt.

Commentarius.

(41) Numquid tabulas nuptiales die illo apud tribunal Domini proferemus? et allegabimus quod vetuit ipse? Erant scilicet quæ maritis non Christiani nubent, ac nihilominus in Domino nubere crederent: nuptiis videlicet justis ac legitimis, et liberorum quærendorum, non libidinis, causa; verum hosce colores diluit Tertullianus, conversusque ad uxorem: Non satis est, inquit, rite ac legitime nupsisse, et conjugii fidem sancte coluisse; nec tibi causam ante Domini tribunal dicenti quidquam proderit tabulas nuptiales proferre, nam tabulas allegando, conjugium allegabis cum infideli: et allegatione tua te ipsam damnabis peccati, quod evitari Dominus per Apostolum jussit. Quid enim his verbis, *Tantum in Domino*, vetitum putas? Adulterium? Hæc alio quidem legis capite vetantur, non isto, Christianus, seu vir, seu femina, templum Dei est. Femina Christiana, quæ viro nubit non Christiano, templum Dei contaminari et inquinari patitur: imo turpius, quam adultera. Nempe alieni viri admissio templum illud minus violat, minus membra Christi cum membris adulteræ commiscet. Quod ut scias ac diligenter perpendas etiam atque etiam volo. Non sumus nostri; sed pretio empti, et quidem sanguine Dei.

admissio minus templum Dei violat, minus membra Christi cum membris adulteræ commiscet? Quod sciam, non sumus nostri (42), sed pretio empti; et quali pretio? sanguine Dei. Lædentes igitur carnem istam, eum lædimus. De proximo quid sibi voluit ille qui dixit, delictum quidem esse extraneo nubere, sed minimum, cum alias, seposita carnis injuria ad Dominum pertinentis, omne delictum voluntarium in Domino grande sit. Quanto enim potestas vitandi fuit, tanto contumaciæ crimine oneratur. Recenseamus nunc cætera pericula et vulnera, ut dixi, fidei ad Apostolo provisæ, non carni tantum, verum etiam ipsi spiritui molestissima. Quis enim dubitet oblitterari quotidie fidem commercio infideli? Bonos corrumpunt mores confabulationes malæ; quanto magis convictus et individuus usus? Quævis mulier fidelis Dominum observet necesse est. Et quomodo potest duobus dominis deservire, Domino et marito, adde, gentili? Gentilem enim observando gentilia exhibebit, 1294 formam, exstructionem (43), munditias sæculares, blanditias turpiores, ipsa etiam matrimonii secreta maculosa; non ut penes sanctos officia sexus (44) cum honore ipsius necessitatis tanquam sub oculis Dei modeste et moderate transiguntur (45).

CAPUT IV.

Sed viderit, qualiter viro officia pendat, Domino certe non potest pro disciplina satisfacere, habens in latere diaboli servum, procuratorem Domini sui ad impedienda fidelium studia et officia: ut si statio faciendæ est, maritus de die condicat ad balneas (46); si jejunia observanda sunt, maritus eadem die convivium exercent; si procedendum

Lædentes igitur carnem istam, Deum lædimus de proximo qui carnem ejus lædimus, carnem sanguine ipsius redemptam. Hæc omnino fuit mens Tertulliani. Rig.

(42) *Quod sciam, non sumus nostri.* Vetus exemplar, *Quod sciat.* Scribendum, *quod scias,* vel, *quod sciam,* usitatissima Tertulliano formula, Rig.

(43) *Formam, exstructionem.* Exstructionem intellige capilli struicem, suggestum, quo Juv. in 6: *Altum ædificat caput.* Rig.

(44) *Ut penes sanctos officia sexus.* etc. De hac voce jam diximus, hic autem per *officia sexus* intelligit ἀγγὴν ἀνατροφῆν, *vitam castissimam,* ut est apud B. Petrum Epist. prioris cap. iii. LE PR.

(45) *Tanquam sub oculis Dei modeste et moderate transiguntur.* In eandem sententiam Hieronymus, in Epist. ad Titum, cap. ii: « Ut cum pudore et verecundia, et quasi necessitate sexus, reddat potius debitum viro quam ipsa exigat ab eo, et opera liberorum ante oculos Dei et angelorum perpetrare se credat. » Rig.

(46) *Maritus de die condicat ad balneas.* Vetus exemplar, *Concedat.* Rig.

erit (47), nunquam magis familiæ occupatio obveniat. Quis enim sinat conjugem suam visitandorum fratrum gratia vicitim (48) aliena et quidem pauperiora quæque tuguria circuire? quis nocturnis convocationibus, si ita oportuerit, a latere suo adimi libenter feret? quis denique solemnibus Paschæ abnoctantem securus sustinebit? quis ad convivium Dominicum (49) illud, quod infamant, sine sua suspitione dimittet? quis in carcerem ad occulanda vincula martyris reptare 1295 patietur? Jam vero alicui fratrum ad osculum convenire? aquam sanctorum pedibus offerre? de cibo, de proculo invadere, desiderare, in mente habere? Si et peregre frater adveniat, quod in aliena domo hospitium? si cui largiendum erit horreum, proma præclusa sunt.

CAPUT V.

Sed aliqui sustinent nostra, nec obstrepunt. Hoc est igitur delictum, quod gentiles nostra noverunt, quod sub conscientia istorum ²⁰ sumus, quod beneficium eorum est, si quid operamur. Non potest se dicere nescire, qui sustinet: aut si celatur,

Variæ lectiones.

²⁰ *Rig.* Sed aliqui sustinet nostra nec abstrepi. Hoc — sub conse. injustorum. etc. (*al.* justorum). ²¹ *Rig.* captanda. ²² *Rig.* flantis explodis.

Commentarius.

(47) *Si procedendum erit.* Veterem procedendi seu supplicandi ritum in Ecclesia notat, hieque locus illustris est ad confirmationem rituum plurimorum. Atque mirari subit oscitantiam Mag. deburgensium, qui cum procedendi ritum seu *processiones*, ad hæresin Montani referunt, cum tamen alibi librum hunc a Tertulliano scriptum fateantur antequam hæresi Montani nomen dedisset. Nescio an satis tute illos derideat Albaspineus, qui de procedendi ritu has voces intelligunt, cornicum oculos, ut puto, confixit. LE PR.

(48) *Vicitim.* Vetus exemplar, *Viatim.* *Rig.*

(49) *Ad convivium illud dominicum.* Sub finem hujus libri, dicit, *Convivium Dei.* Utrobique autem significari videtur, quod Paulus priore ad Corinthios, cap. xi, dixit, *Κυριακὸν δεῖπνον*, Cœnam Dominicam, increpans Corinthios, quod ad Dominicam accederent ut ad suam, τὸ κυριακὸν ἰδιωτικὸν ποιήσαντες; quod eucharistica munera potentiores aut ditiores soli invaderent et consumerent, non exspectatis aut non admissis in partem tenuioribus. Hoc certe non erat Dominicam cœnam manducare, quæ cum sit corpus Domini, digne tractari debuerat. Indignissime autem tractabant qui cæteros fideles, quamvis pauperes, fratrum loco non habebant, tam charitatis quam humilitatis expertes, ac proinde rei corporis et sanguinis Domini, qui tam impudenter ad se raperent quod erat omnium commune. Hæc ita interpretari videtur Hieronymus. Theodoretus vero ad Agapas referre maluit, quæ solemnibus diebus post Cœnam Dominicam celebrarentur, ut Apostolus ad superbiam aut gulam divitum Corinthiorum increpandam Cœnæ Dominicæ mentionem injecerit, quo magis eorum in verecundiam retunderet, qui statim a Cœna Dominica, quam ipsi cum tenuissimi quibusque ex æquo, utpote fratribus, participaverant, talem mox ad Agapas fastum induerent, et occuparent epulas primi, tenuioribus in partem minime vocatis aut exspectatis, quod erat Cœnæ Dominicæ indignissime, hoc est, perfide ac perperam cele-

quia non sustinet, timetur. Cum autem Scriptura utrumque mandet, et sine alterius conscientia et sine nostra pressura operari Domino, nihil interest, in qua parte 1296 delinquas, aut in conscientia mariti, si scit ut patiens, aut in conflictatione tui, dum vitatur impatiens. *Nolite*, inquit, *margaritas vestras porcis jactare*, ne conculcent ea, et conversi vos quoque evertant (*Matth.* vii, 6). Margaritæ vestræ sunt quotidianæ conversationis insignia. Quanto curaveris ea occultare, tanto suspectiora feceris et magis cavenda ²¹ gentili curiositati. Latebisne tu, cum lectulum, cum corpusculum tuum signas, cum aliquid immundum flatu (50) expuis ²², cum etiam per noctem exurgis oratum, et non magis aliquid videberis operari? Non sciet maritus, quid secreto ante omnem cibum gustes; et si sciverit omnem, non illum credit esse qui dicitur? Et hæc ignorans quisque rationem simpliciter sustinebit, sine gemitu, sine suspitione panis an veneni? Sustinent quidam: sed ut inculcent, ut illudant hujusmodi 1297 feminis (51), quarum arcana in periculum

bratæ argumentum. Cæterum, istius interpretationis momento si forte adeo impellimur, ut hic etiam Apagas a Septimio nostro convivium Dei, et Convivium Dominicum dici arbitremur, vix erit hujusce appellationis causa probabilior, quam et Agapas ideo Dominicas nuncupari placuisse, quia Dominicis diebus ad eas Christiani convenirent. « Convivium illud Dominicum quod infamant, » nimirum ethnici. Ipse in *Apol.* « Nam et cœnulas nostras præterquam sceleris infames ut prodigas suggillatis. » Et hoc ipso libro, pag. seqq. ubi de ethnico Christianæ marito: « Non sciet maritus quid secreto ante omnem cibum gustes? et si scierit panem, non illum esse credit qui dicitur? » hoc est, infantis jugulati cruore et sanguinis juculentia satiat. Ipse in *Apolog.*: « Dicimur sceleratissimi de sacramento infanticidii et pabulo, inde et post convivium incesto. » Utriusque calumniæ fabulam texebat Cirtensis ille apud Minucium, eo majore impudentia, quod Plinii Secundi ad Trajanum imp. litteris de mendacio constabat. Is enim habita quæstione, hocce de Christianæ religionis desertoribus, qui etiam maledixerant Christo, comperisse affirmat, morem Christianis fuisse coeundi: quidem ad cibum capiendum, sed *promiscuum et innoxium.* Observandum vero, inter tot probra et convicia accusantium Christianos impietatis, eo quod neque aras haberent, neque sacrificarent, interque tot fratrum perfidorum transfugia, non exstitisse qui Christianos crimarentur, quod Dei ac Domini sui carnes ederent, sanguinem potarent; cum id se facere in eucharisticis suis testarentur. *Rig.*

(50) *Aliquid immundum flantis.* Sic optime vetus exemplar. Aliquid flantis immundum dicit, nidoris aliquid, quo de ara fumante Christianæ transeuntis nares afflari atque offendi contingebat. *Rig.*

(51) *Sustinent quidam, sed ut inculcent, ut illudant hujusmodi feminis, etc.* Ostendit quæ pericula immineant, quæ vulnera fidei infligantur, ob dispares nuptias Christianæ cum gentili; cum ipsa

quod credunt servent, si forte lædantur (52) ipsi : A
sustinent quorum dotes objectione nominis ²³
mercedem silentii faciant, scilicet apud arbitrum
speculatorem litigaturi. Quod pleræque non pro-
videntes, aut re excruciatâ, aut fide perditâ re-
cesserunt ²⁴.

CAPUT VI.

Moratur Dei ancilla cum laribus alienis (53), et
inter illos omnibus honoribus dæmonum ²⁵, omni-
bus **1298** solemnibus regnum, incipiente anno,
incipiente mense, nidore thuris agitabitur. Et
procedet de janua laureata et lucernata, ut de
novo consistorio libidinum publicarum (54); dis-

Variæ lectiones.

²³ Rig. Sustinent quidam, reservent, si f. lædantur. Sustinent, qu. d. subjectione nominis, etc. ²⁴ Ita
ced. Wouw. Rig. recognoscere consuerunt; cæteri recensuerunt. ²⁵ Rig. cum laboribus alienis — omn.
nominibus dæmonum.

Commentarius.

quidem conversatione et familiari convictu Eccle-
siæ sacramenta, quæ melius inter Christianos
conjuges celarentur, in profanorum oculos veniant,
unde captatoribus occasiones vexandi calumnian-
dique præbeantur. Nam qui fieri potest ut non
aliquando deprehendatur a marito mulier, cum ad
omnem progressum atque promotum, ad omnem
aditum et exitum, ad vestitum et calceatum, ad
lavra, ad mensas, ad lumina, ad cubilia, ad
sedilia, frontem crucis signaculo teret? cum aræ
fumantis odorem nidoremve detestata exsufflabit
ac despuet? cum denique per noctem ad conven-
tus antelucanos hymnos Christo Deo dictura
surget? Hæc ille non interpretabitur quasi diras,
et defixiones, et magica quædam incantamenta?
Non sciet, cum servatam domi eucharistiam sum-
mes? Non sciscitabitur curiosius, quid secreto ante
omnem cibum gustes? Et si sciverit panem esse,
non continuo secum reputabit, panem illum esse,
qui dicitur infanticidii cruore tingi? Quæ calum-
nia Christianos tum maxime vexabat. Demus vero
aliquem reperiri, qui nihil de magicis artibus,
nihil de infantium cæde, nihil de crudæ carnis
pabulo, nihil de pane cruentato suspicetur; sed
eorum, quæ supra diximus, signaculi scilicet,
exsufflationis, cœtum antelucanorum, panis di-
ligentius asservati rationes simpliciter ignoret;
an putas eum esse, qui hæc ignorata sustineat
sine gemitu? Certe si nihil de pane illo furiali
et barbaro suspicetur, at de pane venenato aliquid
suspiciatur, et jam metuere incipiet, ne pro matre
familias veneficam duxerit. At hæc omnia sustinent
quidam, sine gemitu, sine suspitione veneni. Sed
sustinent ut uxores suas proterant ac ludibrio ha-
beant, quarum arcana in hunc usum reservent,
ut habeant unde iis periculum creare possint,
si forte in adulterii, falso plerumque crediti, sus-
picionem veniant. Sustinent, et cum exploravere,
ipsimet ea produnt, ut fidem Christianam excu-
tiant uxoribus suis parum constantibus, aut con-
stantioribus dotem. Erant enim quæ pecunias
concussoribus ac delatoribus darent non modicas,
ne deferrentur, nec deerant mariti qui capta-
rent, ac delatores subornarent quibuscum de pe-
cuniæ quota subjectis nominibus paciscerentur,
eque subjectione nominis, id est creditoris, ple-
rumque uxorum Christianarum dotes turpissima
de pactione pro mercede silentii prædabantur.
Nam si fraudatæ dotis ageret uxor, statim, quia
Christiana, ab delatoribus, quos maritus subjecerat
ac subornaverat, in discrimen capitis adducebatur,
sic ipse maritus speculator, qui per nuptiarum
occasionem arcana Christiana subdole speculatus
erat, litis arbiter fiebat, erat enim necesse uxori,
nisi mori paratissima esset, fidem Christo dictam
perdere, vel dotem. Hoc omnino voluit Tertul-
lianus. Iis autem verbis, *Et, si sciverit panem, non
illum credit esse qui dicitur*, notam interrogandi
minime apponendam qui existimant, falluntur, ete-
nim commata quæ antecedunt quæque sequuntur,

aper tissimo sensu interrogant. Itaque illic etiam
interrogat Tertullianus. An vero simile videatur
Christianam, quæ gentili nupsit, mysteria Chri-
stiana celare sic posse, ut cum eucharistiam domi
servabit, ille non inquirat quid ab ea religiose
servetur? et sci sciverit panem, inquit, nonne
credet eum esse qui dicitur, id est, quem vulgus
infamat? Rig.

(52) *Quarum arcana in periculum quod credunt
reservent, si forte lædantur.* Uxorum arcana dicit,
quod uxores suas Christianis sacris operantes non
prodant. Earum igitur arcana mariti ethnici in
periculum quod credunt reservant, hoc est, in pe-
riculum quod nomini Christiano imminere cre-
dunt, persecutione ut sperant exarsura, ita ut
tunc temporis eas prodant, si qua forie animi
tæsura undeunde concepta perniciem eis exoptent.
Rig.

— *Si forte lædantur.* Hoc est, si qua forie inci-
dat animi læsura, si quod jurgium, si qua læsio,
querela, offensa, si qua lis, si quod discrimen.
Hinc illæ affectuum voces in sepulcrorum incri-
ptionibus: DE QUA NIHIL DOLITUS EST. DE QUA NUL-
LUM DOLOREM ACCEPERAT. CUM QUA VIXIT SINE ULLA
LITE, SINE ULLO JURGIO. SINE ULLA ANIMI LÆSURA.
SINE BILE, et cætera hujusmodi. Rig.

(53) *Moratur Dei ancilla cum laboribus alienis.*
Sic emendavimus quod ante repertum Agobardi
codicem legebatur, *cum laribus alienis*. Mendosis-
sime. Nam si lares pro domicilio dixerit, non est
cur domus mariti aliena conjugii censi debeat.
Si lares deos penales intelligat, inepte Christiano
quis objiciat, quod lares alienos colat, non suos,
qui nec suos agnoscit ullos. At jure exprobrat
Christianæ, quæ, cum ancilla Dei sit, moratur
cum laboribus alienis, quam conveniret occupari
suis. Sunt labores Christianorum proprii: sunt
gentilium. Horum labores Auctor innuit: concu-
sare et occupari circa dæmonum cultus, et pro-
variis eorum nominibus varia sacrificia procurare,
instruere, conficere, alia Jovi, alia Marti, alia Ce-
reri, ovantiis et solemnibus Cæsarum interesse
incipiente anno, incipiente mense; ad januam
laurum depangere, lucernas accendere. Hi labores
omnino alieni sunt Christianis. At sunt alii pro-
prie Christianorum, quos et ipse Tertullianus
describit: stationes obire, jejunia observare, pro-
cedere, pernoctare solemnibus Paschæ, in carcerem
ad osculanda martyrum vincula reptare, alicui
fratrum ad osculum convenire, aquam sanctorum
pedibus offerre. Rig.

(54) *Et procedet de janua laureata et lucernata,
ut de novo consistorio libidinum publicarum.* Moris
erat apud Ethnicos in lætitia publica non solum
lauros affligere januis ædium suarum, verum etiam
per diem lucernas accendere. Quod ut dicatum
honoris numinum profanorum, ut naturæ et rationi
contumeliosum, denique ut signum novi alicujus
lupanaris, Christiani abhorrebant. Septimus no-
ster in *Apologetico*: « Cur die læto non laureis

cumbet cum merito in sodalitiis, sæpe in popinis; **A** et ministrabit nonnunquam iniquis, solita quondam sanctis ministrare; et non hinc præjudicium damnationis suæ agnoscet, eos observans, quos erat judicatura? Cujus manum desiderabit (55)? de cujus poculo participabit? Quid **1299** maritus suus illi, vel marito quid illa cantabit? Audiatur sane, audiatur aliquid de scena, de taberna, de ganea; quæ Dei mentio? quæ Christi invocatio? ubi fomenta fidei de Scripturarum interlectione? ubi

Variæ lectiones.

²⁶ *Rhen.* abterrendæ, adterrendæ, *al.* abtenendæ.

Commentarius.

postes obumbramus? nec lucernis diem infringimus? » Rationem ridendo subjungit: « Honesta, inquit, res est solemnitate publica exigente induere damui tuæ habitum alicujus novi lupanaris. » Et: « Quis enim philosophum sacrificare aut lucernas meridie vanas prostituere compellit? » Atque hoc sensu canone 37 conc. Eliberini prohibetur, « Ne lucernas publice accendant fideles, » per diem scilicet, ritu gentili; et can. 24 concilii Arel. II communionem privatur episcopus qui etiam infideles in territorio patitur *faculus accendere*. Sed et 34 canon Eliberinus vetat cereos in cœmeterio per diem incendi, ne spiritus sanctorum inquietentur. Quare autem hujusmodi officiis spiritus sanctorum inquietari contingeret, docuit Lactantius asperrima ritus gentilis increpatione lib. VI, cap. 2. Subinde tamen cerearum candelarum etiam per diem usus in Ecclesia cœpit; nec defuit e sanctissimis atque doctissimis Hieronymus, qui talem ritum, si non probari, saltem excusari ac tolerari debere adversus Vigilantium contenderet: ut mirari subeat, acris ingenii virum calore disputandi succensum, laudato mulieris Christi pedes unigentis exemplo, de Vigilantio suo non fecisse Iscarioten. Idem **C** Hieronymus morem Ecclesiarum totius Orientis fuisse testatur, Evangelio legendo luminaria etiam sole rutilante accendi: « Non utique ad fugandas tenebras, sed ad signum lætitiæ demonstrandum. » Quæ ratio ritum ostendit eo magis ethnicum, quod ea signa, quibus gentes in lætitia etiam proterviore ac nequiore utebantur, sacratissimis Evangeliorum lectionibus accommodarentur. Quare in hac etiam specie diceret Septinius, accensas in Ecclesia per diem lucernas adæquare nos ethnicis, eas igitur atque hujusmodi alia merito reprehendi, quod apud idola celebrentur: sic enim ipse. At Hieronymus, eadem illa, quia tunc fiebant idolis, idcirco detestanda quidem fuisse: nunc vero, quia Deo, quia martyribus Dei dedicantur, idcirco laudanda. Itaque hic gradus sisto. (Imo arduum pergit iter novaturiens Rigaltius, usumque cereorum per diem accensorum ad Naturæ tribunal, Rationisque scrutinium defert; **D** quem et nos deferimus ad vetustissimam gentium omnium hand secus ac totius Ecclesiæ traditionem, ut videre est in vulgatis ea de re commentationibus P. Lebrun. *Explicat. des prières et des cérémon. de la Messe, traité prélimin.* art. V, Cf. Fortunat. Scacchi. *Sacror. Elæochrismatum myrothecia tria.* EDD.)

(55) *Cujus manum desiderabit.* Editiones vulgatæ: « De cujus manu desiderabit. » Mox: ubi fementa fidei Scripturarum interjectione. » Est in vulgatis, *de Scripturarum intellectione.* Utrum libuerit sequamur, non referi. Manum desiderare, vel, de manu desiderare, idem est. Sic supra, cum officia Christianam recenset, « Aquam sanctorum pedibus offerre, de cibo, de poculo invadere, desiderare, in mente

spiritus refrigerium? ubi divina benedictio? Omnia extranea, omnia inimica, omnia damnata, adterrendæ ²⁶ salutis a malo immissa.

CAPUT VII.

Hæc si illis quoque evenire possint (56), quæ in matrimonio gentilis fidem adeptæ morantur, tamen excusantur, ut in ipsis deprehensæ a Deo, et jubentur perseverare et sanctificantur et spem luocationis accipiunt. Si ergo ratum est apud

habere; » quæ ad Christianorum Agapas pertinent, et sunt amoris vehementis indicia, qualia poetæ passim describunt: sed lasciva illa fere, et turpia libidinis impermissæ desideria; hæc vero sancta **B** inter sanctos mutæ dilectionis et fraternitatis argumenta, quibus Christiani sese ob Christi nomen summa invicem fide unanimes, Dominum suum Patremque unum cum Spiritu sanctissimo Deum toto animo, tota mente, quærere, optare, deperire contestabantur. RIG.

(56) *Hæc si illis quoque evenire possunt, etc.* Tertulliano Christianarum eum gentilibus neptias tam acerbe damnanti enumerantique pericula, objiciebatur, in gentilium conjugio, si quando alter conjugum ad Christianam fidem vocaretur, eadem omnino esse metuenda: nec propterea tamen dissolvi, imo ne dissolvantur disertissimis interdicti apostolici verbis caveri. Idcirco adjicit: « Hæc illos quoque evenire possunt, qui et in matrimonio gentili fidem adepti morantur: tamen excusantur, ut in ipsis deprehensi a Deo, et jubentur perseverare et sanctificantur, et spem luocationis accipiunt. Si ergo ratum est apud Deum matrimonium hujusmodi; **C** cur non et prospere cedat, ut pressuris et angustiis et impedimentis non ita lacessatur, habens jam ex parte divinæ gratiæ patrociniū? Nam et ad aliquam virtutem cœlestem documentis dignationis alicujus vocatus ille de gentibus terrori est gentili, quo minus speculetur. Sensit magnalia: vidit experimenta: scit meliorem factam. Sic et ipse Dei candidatus est timore. Ita facilius hujusmodi lucrifunt in quos Dei gratia consuetudinem fecit. » Totam hanc periodum ex Agobardi libro descripsimus, quia sensum Auctoris exhibet luculentior. Dissertit de conjugio gentili, ac designatione sexus præstantioris communes utriusque rationes examinat. Plurima, inquit, ostendimus Christianis, gentilium connubia quærentibus, incommoda, pericula, damna, quæ illis etiam evenire possunt qui in matrimonio gentili, fidem adepti Christianam, morantur, tamen excusantur isti, ut in ipsis conjugii periculis a divina gratia deprehensi, et jubentur perseverare, et sanctificantur, et spem luocationis accipiunt. **D** Deinde progressus, ostendit matrimonium hujusmodi habere jam ex parte divinæ gratiæ patrociniū; imo vocationem illam de gentibus ad Christianam disciplinam, indicium esse divinæ dignationis et terrorem incutere gentili, quo minus speculetur, minus insidietur, minus obstrepat, qui subitæ mutationis miracula percipiat, uxorem sciat meliorem factam, ex quo Christianam: sic et ipsum eo timore ac reverentia candidatum esse Christi. Alludit ad Davidicum illud: Ἀρχὴ σοφίας φόβος Κυρίου. Tum subjicit discrimen ejus quæ jam Christiana gentili nubis. Cæterum, aliud est, inquit, ultro et sponte in prohibita descendere. Quæ Deum offendunt, utique a Malo inferuntur. RIG.

Deum matrimonium hujusmodi, cur non prospere cedat, ut et a pressuris et angustiis et impedimentis et inquinamentis non ita lacesatur, jam habens ex parte divinæ gratiæ patrociniū? Nam et ad aliquam virtutem cœlestem documentis dignationis alicujus vocata illa de gentibus ²⁷ terrori est gentili, quo minus sibi obstrepat, minus sciat, minus speculetur. Sensit magnalia, **1300** vidit experimenta, scit meliorem factam; sic et ipse Dei candidatus est timore. Ita facilius hujusmodi lucrifunt, in quos Dei gratia consuetudinem fecit. Cæterum aliud est ultro et sponte in prohibita descendere. Quæ Domino non placent, utique Dominum offendunt, utique malo inferuntur ²⁸. Hoc signi erit ²⁹, quod solis pejoribus placet nomen Christianum (57). Ideo inveniuntur, qui tales non exhorreant, ut exterminent, ut abripiant ³⁰, ut a fide excludant. Habes caussam, quæ non dubites, nullum hujusmodi matrimonium prospere decurri; [dum] a malo conciliatur, a Domino vero damnatur.

CAPUT VIII.

Ad hoc quæramus, an jure, quasi revera dispectores divinarum sententiarum. Nonne etiam penes nationes severissimi quique domini et disciplinæ

A tenacissimi servis suis foras nubere interdicunt? scilicet ne in lasciviam excedant (58), officia deserant, dominica extraneis promant. Nonne insuper censuerunt servituti vindicandos, qui cum alienis servis (59) **1301** post dominorum, denuntiationem in consuetudine perseverarunt? Severiores habebuntur terrenæ disciplinæ cœlestibus præscriptis? ut gentiles quidem extraneis junctæ libertatem suam amittant, nostræ vero diaboli servos sibi jungant et in statu suo perseverent? Scilicet negabunt sibi a Domino per apostolum, ejusdem denuntiatum. Quam hujus amentiae causam detineam (60), nisi fidei imbecillitatem pronam semper in concupiscentiam sæcularium gaudiorum? Quod quidem plurimum in lautioribus deprehensum est nam quanto dives aliqua est matronæ ³¹ nomine inflata, tanto capaciorem domum oneribus suis requirit, ut campum in quo ambitio decurrat. Sordent talibus Ecclesiæ. Difficile in domo Dei dives, ac si quis est, difficile cælebs. Quid ergo faciant? Unde nisi a diabolo maritum petant idoneum exhibendæ sellæ et mulabus et cinerariis peregrinæ proceritatis? Christianus ista etiam dives fortasse non præstet. Quæso te, gentilium exempla proponas tibi. Pleræque et genere nobiles et re beatæ passim ignobilibus ³² (61) et mediocribus ibi con-

Variæ lectiones.

²⁷ Ita h. l. emend. A. Neander. Optime Rig., quem in cæteris secuti sumus; vocatus ille de gentibus terrori est gentili. ²⁸ Leop. malo se inferunt. ²⁹ Rhen. alique: Hoc signi erit ut solis, quod solis petitoribus pl., etc. ³⁰ Rhen. ut exserta eminent (ed. I, exserte animent), ut arripiant. ³¹ Seml. ex ed. pr. aliqua est conmatrona nom. Rhen. auctoritate cod. Gorz. aliqua est et matrona nom. infl., tanto capacem d. ³² Al. pessimis de ignob. — expetitis: al. exspectatis, Rig. sectis.

Commentarius.

(57) Hoc signi erit, quod solis pejoribus placet nomen Christianum. Sic arbitror legendum, non ut vulgo, Solis petitoribus. In membranis invenio: Solis et ilioribus. Quod mendosum est. Erant inter ethnicos nonnulli meliores aliis. Sic in Scorpiace: « Ut putes fratrem, aut de melioribus ethnicum. » Ut autem meliores quidam, sic etiam pejores quidam. Ait igitur Tertullianus, Quæ Deum offendunt a Malo inferri; idque ex eo manifestum fieri, quod exgentilibus Christianarum nuptias ambient ii præsertim qui vitæ sunt pejoris et turpioris, quique inter pejores habentur, hos instigat Malus, sive Satanas, ut per ejusmodi nuptias Christianæ puellæ fidem evertat. Ideo ethnici inveniuntur, inquit Tertullianus, qui tales, id est Christianas, non exhorreant, ut exterminent, ut abripiant, ut a fide excludant.

— Solis pejoribus. Quemadmodum inter ethnicos alios aliis pejores dicit Septimius, sic Augustinus dixit inter Christianos esse alios aliis meliores. Sic enim. I, viii, de Civ. Dei, c. 27, ubi de epulis ad memorias martyrum: « Quod quidem, inquit, a Christianis melioribus non fit, et in plerisque terrarum nulla talis est consuetudo. » Rig.

(58) Scilicet ne in lasciviam excedant. Vetus exemplar. In lascivia, quod retineri velim. Excedant, nempe domo herili. Rig.

(59) Nonne insuper censuerunt servituti vindicandos qui cum alienis servis, etc. Intelligit SC. Clavianum de mulieribus quæ se alienis servis junxerant, ad quod senatus consultum Julius Paulus Sententias composuit, quas e codice Vesontino Cujacius Observationum suarum libro vicesimo primo inseruit.

C Prima sententia Tertulliani locum satis illustrat: « Si mulier ingenua civisque Romana vel Latina alieno se servo conjunxerit, si quidem invito et denuntiante domino in eodem contubernio perseveraverit, efficitur ancilla. » Rig.

— Servituti vindicandos, qui cum alienis servis. Sic habet exemplar Agobardi; sic alii veteres libri. Claudiano tamen senatusconsulto cautum fuisse non legitur, ut liber homo ancillæ contubernum secutus, servus domini mulieris fieret. Neque in Pauli Sententiis liberi hominis ulla mentio. Sed et si aliquando etiam ad liberos homines senatusconsultum pertinisset, ita ut corrigi fuisset necesse Diocletiani et Alexandri legibus, quæ sub titulis, De liberali causa, et Communia de successionibus, leguntur; hic tamen aliqua foret opus emendatione ac servituti vindicandos diceremus, qui cum alienis ancillis in consuetudine perseverassent, non qui cum alienis servis. Cum et alibi et hoc maxime libro Septimus ancillarum sit usus vocabulo. Itaque libens accederem legentibus. « Servituti vindicandas quæ cum alienis servis in consuetudine perseverassent, » nisi scirem Septimium nostrum hæc aliquando sexuum discrimina stylo properante minus observasse. Rig.

(60) Quam hujus amentiae causam detineam. Detineam, accusem. Sic lib. I ad Nat.: Quid enim tale in vobis detinebo? Rig.

(61) Passim ignobilibus et mediocribus ibi conjunguntur. Ibi, hoc est, apud gentiles. Sic supra, Certe istud servandum ibi esse. Ibi, id est, in nubendo. Rig.

junguntur ad luxuriam inventis aut ad licentiam sectis (62). **1302** Nonnullæ se libertis et servis suis conferunt, omnium hominum existimatione despecta, dummodo habeant a quibus nullum impedimentum libertatis suæ timeant ³³. Christianam fidelem fidei re minori nubere piget, locupletiolem futuram in viro paupere? Nam si pauperum sunt regna cælorum (*Matth.* v, 3), quia divitum non sunt, plus dives in paupere inveniet majore dote ³⁴. Sit illa ex æquo in terris, quæ in cælis forsitan non erit.

CAPUT IX.

Dubitandum et inquirendum et identidem delibendum est, an idoneus sit investis dotibus, cui Deus censum suum credidit. Unde sufficiamus ad enarrandum felicitatem ejus matrimonii, quod Ecclesia conciliat (63), et confirmat oblatio (64),

A et obsignat benedictio (65), angeli renuntiant (66), Pater rato habet (67)? Nam nec in terris filii sine consensu patrum recte et jure nubunt. Quale jugum fidelium duorum unius spei, unius disciplinæ, ejusdem servitutis! Ambo fratres, ambo conservi, nulla spiritus carnisve discretio. Atquin vere duo in carne una; ubi caro una, unus et spiritus. Simul orant, simul voluntantur (68) et **1303** simul jejunia transigunt, alterutro docentes, alterutro hortantes, alterutro sustinentes ³⁵. In ecclesia Dei pariter utrique, pariter in convivio Dei, pariter in angustiis, in persecutionibus, in refrigeriis ³⁶; neuter alterum celat, neuter alterum vitat, neuter alteri gravis est; libere æger visitatur, indigens sustentatur; eleemosynæ sine tormento (69) sacrificia sine scrupulo (70), quotidiana diligentia sine impedimento (71); non furtiva signatio non trepida gratulatio, non muta **1304** benedictio; sonant inte-

Variæ lectiones.

³³ *Vn.* Nonnullæ — timeant *desunt in ed. Rig. Veneta.* ³⁴ *Rig.* inveniet. Majore dote dotabitur de bonis ejus, qui in Deo dives est. Sit illa, etc. ³⁵ *Ita Rig.; alii* : alt. ducentes, alt. hortantes. In Eccl., etc. ³⁶ *Excepto Rig alii* : In Eccl. Dei pariter, in connubio Dei, par. in ang., in refrig.

Commentarius.

(62) *Aut ad licentiam sectis.* Major licentia feminarum, cum abortivo non est opus. Securam libidinem dixit Hieronymus, lib. i *advers. Jovinianum*: « Et in longam securamque libidinem exsectus spado. » Juvenalis Sat. vi ;

Sunt quas eunuchi imbelles et mollia semper
Oscula delectent, et desperatio barbæ,
Et quod abortivo non est opus.

Martialis, epigr. 67, lib. vi. *Rig.*

(63) *Quod ecclesia conciliat.* Cum scilicet nuptias suas Christiani de Ecclesia non tollunt: cum utrinque Christiani conveniunt : cum sibi Christiana conjugem quærit Christianum, atque in Ecclesia Christianæ conversationis honestate spectatum, sua dentibus vel addiscentibus Ecclesiæ præpositis. *Rig.*

(64) *Et confirmat oblatio.* Cum ab Ecclesiæ præpositis conjugium, uti Septimius dixit, conciliatum solemniter de Ecclesiæ sistitur, communibus Fidelium votis inter sacrificiorum orationes benedicendum. Sic novitios Christianos, aquis salutaribus impetratis. Ecclesiæ fidelium oblatos fuisse tradit Justinus Apolog. ii : Μετὰ τὸ οὕτως λοῦσαι τὸν πεπεισμένον καὶ συγκατατεθειμένον ἐπὶ τοὺς λεγομένους ἀδελφοὺς ἄγομεν ἔνθα συτηγμένοι εἰσὶ κοινὰς εὐχὰς ποιησόμενοι ὑπὲρ τε ἑαυτῶν καὶ τοῦ φωτισθέντος. *Rig.*

(65) *Et obsignat benedictio* Cum oblati conjugibus Ecclesia conceptis ad Deum precibus εὐφημαῖς καὶ εὐλογίαις benedicit, quod est sacramenti signaculum. Digna politicis Christianis cura vincuri conjugalis donestas, cum sit maris et feminæ conjunctio familiarum omnium adeoque totius reipublicæ fundamentum, et vitæ civilis origo. Itaque ne promiscua libido vota publica confunderet, imponendæ fuerant leges, quæ justas nuptias, ac proinde justos et legitimos filios facerent, ut qui adversus earum præcepta legum coirent, eorum conjungia nullo juris civilis affectu beneficiorum jure varentur. Et politicas leges Christianis sacramentis perfici conveniebat, ut non ante matrimonia censerentur, quam fuissent conjuges in Ecclesia coram pastoribus et populo propositi ac prædicati, ut fidelium conjugio fideles jam inter sese frequen-

tibus orationum et gratiarum commerciis notissimi benedicerent, bene precarentur. Atque hæc vetus Ecclesiæ forma clandestina conjugia nesciebat, quæ vaga et effrenis extra proprias ecclesias discurrendi ac divortendi licentia pacto post invexit. *Rig.*

(66) *Angeli renuntiant.* Angelos conjugalis sacramenti testes innuit, quos astare ait orationibus Christianorum, lib. *de Oratione*, et esse arbitros baptismi, lib. *de Baptism.* *Rig.*

(67) *Pater rato habet.* Pater qui in cælis est. *Rig.*

(68) *Simul orant, simul voluntantur.* Sic libro iii *adversus Marcionem* : « Manibus cædentibus pectus, et facie humi voluntante orationem commendare, » et lib. *de Pudic.* « Illum fugere, illum volutari, qui sciat et quid amiserit, et quid sit recuperaturus si pœnitentiam Deo immolarit. » Sic etiam in *Apologetico* : « Nos vero jejuniis aridi, in sacco et cinere volutantes, invidia cælum tundimus. » *Rig.*

(69) *Eleemosynæ sine tormento.* Christianæ maritus ethnicus, ubi de suis rebus aliquid abesse sibi notaverat, ab uxore fortean in Christi pauperes delibatum, plerumque adeo sæviebat, ut servos uxoris torqueri juberet. At cum ambo Christiani, tunc eleemosinæ sine tormento. *Rig.*

(70) *Sacrificia sine scrupulo.* Vix erat ut etiam de melioribus ethnicis maritus conjugem Christianam ad sacrificia Christiana dimitteret absque gemitu, absque sua suspitione, absque scrupulo, ob flagitia illa horrenda quæ de Christianorum cœtibus ethnici calumniosissime differebant. Sic sup. « Quis denique solemnibus Paschæ abnoctantem securus sustinebat? Quis ad convivium illud Dominicum, quod infamant, sine sua suspitione dimittit? » At cum ambo Christiani, tunc alteri liberum sacrificia frequentare absque alterius scrupulo, absque suspitione. *Rig.*

(71) *Quotidiana diligentia sine impedimento.* Diligentiam dicit, quam in Apol. *Diligentissimam religiositatem*, hoc est, sedulam et sollicitam disciplinæ, seu religionis observantiam. Sic lib. *de Præscript. hæret.* : « Ubi metus in Deum, ibi gravitas honesta, et diligentia attomia. » etc. *Rig.*

duos psalmi et hymni, et mutuo provocant, quis A genda nobis reliquit; hæc tibi suggere, si opus melius. Deo suo cantet. Talia Christus videns et fuerit; his te ab exemplis quærumdam reflecte. audiens gaudet, his pacem suam mittit; ubi duo, Non licet aliter fidelibus nubere³⁸, et si liceret, ibi et ipse; ubi et ipse, ibi et malus non est. Hæc non expediret (72). sunt quæ Apostoli vox illa sub brevitate³⁷ intelli-

Variæ lectiones.

³⁷ Al. benignitate. ³⁸ Rig. Fid. nubere : non expedit.

Commentarius.

(72) *Non aliter licet fidelibus nubere, non expedit.* Canon 6 concilii Arelatensis 1: « De puellis fidelibus quæ gentilibus junguntur, placuit ut aliquanto tempore a communione separentur. » Et canon 15 conc. Eliberitani: « Propter copiam puellarum gentilibus minime in matrimonium dandæ sunt vir-

gines Christianæ, ne ætas in flore tumens, in adulterio animæ resolvatur. « Adulterium animæ dicitur do uxore Christiana quæ suasu et hortatu mariti ethnici quasi lenocinio plecta divortit a Christo ad Satanam. CIG.

Q. SEPT. FLOR. TERTULLIANI DE CULTU FEMINARUM LIBRI DUO⁽¹⁾.

LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM. — Cum sævissima adversus Christianos Cæsarum edicta mortem illis quotidie impendentem minitarentur, Tertullianus ad montanismum jam inclinans, ut Christianas etiam mulieres, quæ gentiles in cultu corporis et luxu imitari non verebantur, ad martyrium expeditius præpararet, duos libros de cultu feminarum conscripsit, in quibus ostendit se corpus colere, quod omnibus momentis pro Christo perditum velle debeant. Unde acerbum in illis muliebri mundo repudium scribit.

Nonnulla præfatus de lapsu in Eva mulierum, indeque summa ipsis incumbente humilitate, cultum muliebrem ostendit a dæmone constitutum, vanitatemque describit auri, argenti gemmarumque in vestibus rutilantium.

Tum in posteriori libro acriter asserit mulieres, ornatum amantes, odisse castitatem; nec alium ancillas Dei decere cultum, præter simplicem munditiam; neque in carne gloriandum, nisi cum propter Christum laceratur, omnino demum fore vitandos fucos et pigmenta, capillorumque calamistros, et collyridas, lapillos vestium ac variegatos colores, ne spathæ ullum locum det corpus margaritarum smaragdorūque laqueis occupatum. EDD. EX D. SCHRAMM.

CAPUT PRIMUM.

Si tanta in terris moraretur fides, quanta merces ejus exspectatur in cælis, nulla omnino vestrum, sorores dilectissimæ, ex quo Deum vivum cognovisset, et 1305 de sua, id est de feminæ conditione didicisset, lætiores habitum, ne dicam gloriosiores appetisset, ut non magis in sordibus ageret, et squalorem potius affectaret, ipsam se

B circumferens Evam lugentem et pœnitentem; quo plenius id quod de Eva tradit (ignominiam dico primi delicti, et invidiam perditionis humanæ) omni satisfactionis habitu expiaret (*Gen. III, 16*). *In doloribus et anxietatibus paries¹, mulier, et ad virum tuum conversio tua: et ille dominabitur² tui;* et Evam te esse nescis? Vivit sententia Dei super sexum istum, in hoc sæculo: vivat et reatus ne-

Variæ lectiones.

¹ Paris Semler. ² Dominatur Par.

Commentarius.

(1) *De cultu feminarum.* Hactenus editiones Tertulliani, librum nobis unum *de Habitu muliebri*, alterum *de Cultu feminarum* exhibebant. Nos utrumque *de Cultu feminarum* inscripsimus, vetustissimi exemplaris Agobardini auctoritatem secuti,

in quo servata prioris libri parte tantum dimidia, posterior integer sic absolvitur, *De cultu feminarum* lib. II, *explicit*. Unde manifestum fit sub eodem titulo præcessisse primum. Atque in libror. catalogo sic ambo citantur: *De cultu feminarum*, RRG.